

**PIWULANG MORAL DONGENG SATO KEWAN *EDISI REVISI* 2010
ANGGITANIPUN IRWAN SUDJONO**

SKRIPSI

Kaaturaken dhumateng Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah
Fakultas Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta
minangka Jejangkeping Pandadaran Anggayuh
Gelar Sarjana Pendidikan

Dening :

KINANTI KUSUMANINGRUM

NIM 10205241005

**PROGRAM STUDI PENDIDIKAN BAHASA JAWA
JURUSAN PENDIDIKAN BAHASA DAERAH
FAKULTAS BAHASA DAN SENI
UNIVERSITAS NEGERI YOGYAKARTA
2014**

PASARUJUKAN

Skripsi kanthi irah-irahan Piwulang Moral Dongeng Sato Kewan *Edisi Revisi 2010* Anggitanipun Irwan Sudjono menika sampun pikantuk palillah dening *pembimbing* sarta sampun samekta ing pandhadharan.

Yogyakarta, 28 April 2014

Pembimbing,

Drs. Afendy Widayat, M. Phil

NIP. 19620416 1999203 1 002

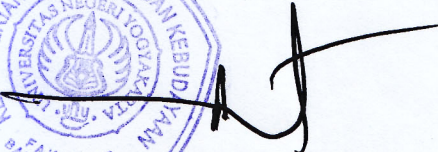
PENGESAHAN

Skripsi kanthi irah-irahan *Piwulang Moral Dongeng Sato Kewan Edisi Revisi 2010 Anggitanipun Irwan Sudjono* menika sampun dipunandharaken ing salebeting pendadaran wonten ing sangajengipun *dewan penguji* rikala tanggal 16 Mei 2014 saha sampun katetepaken lulus.

DEWAN PENGUJI			
Asma	Jabatan	Tanda Asma	Tanggal
Drs. Hardiyanto, M. Hum.	Ketua Penguji		22 Mei 2014
Nurhidayati, S.Pd., M.Hum.	Sekretaris Penguji		22 Mei 2014
Drs. Mulyana, M. Hum.	Penguji I		22 Mei 2014
Drs. Afendy Widayat, M.Phil.	Penguji II		22 Mei 2014

Yogyakarta, 22 Mei 2014
Fakultas Bahasa dan Seni
Universitas Negeri Yogyakarta
Dekan,

Prof. Dr. Zamzani, M.Pd.
NIP. 19550505 198011 1 001

WEDHARAN

Ingkang tandha tangan ing ngandhap menika, kula :

Nama : **Kinanti Kusumaningrum**

NIM : 10205241005

Program Studi : Pendidikan Bahasa Jawa

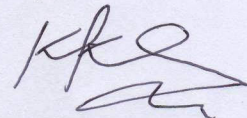
Fakultas : Fakultas Bahasa dan Seni

ngandharaken bilih *karya ilmiah* menika minangka asiling panaliten kula piyambak. Samangertos kula *karya ilmiah* menika boten ngemot *materi* ingkang kaserat dening tiyang sanes, kejawi perangan-perangan tartamtu ingkang kula pethik sarana kangge dhasar panyeratan kanthi nggatosaken tata cara saha paugeran panyeratan *karya ilmiah* ingkang umum.

Seratan ing wedharan menika kula serat kanthi saestu. Menawi kasunyatanipun kabokten bilih wedharan menika boten leres, bab menika dados tanggel jawab kula minangka pribadi.

Yogyakarta, 25 April 2014

Panyerat

Kinanti Kusumaningrum

SESANTI

Kawula mung saderma, mobah mosik kersaning Hyang Suksma.

PISUNGSUNG

“Karya ilmiah menika kula pisungsungaken dhumateng Tiyang Sepuh kula Bapak
Sukino saha Ibu Suhartati Ningsih ingkang kula bekteni.

PRAWACANA

Tansah konjuk rasa syukur alhamdulillah ing ngarsanipun Gusti Allah ingkang Maha Agung, ingkang sampun paring lumubering rahmatipun dhateng panyerat saengga skripsi kanthi irah-irahan “**Piwulang Moral Dongeng Sato Kewan Edisi Revisi 2010**” menika saged kaimpun kanthi nir ing sambekala. Skripsi menika kaserat kangge njangkepi salah satunggaling sarat pikantuk *gelar sarjana pendidikan*.

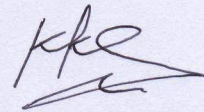
Panyerat ugi ngaturaken agunging panuwun dhumateng Bapak Drs. Afendy Widayat, M. Phil minangka Dosen Pembimbing skripsi ingkang sampun paring wewarah dhateng kula. Salajengipun dhateng pihak-pihak ingkang sampun paring bab-bab ingkang murakabi tumrap panyerat saengga mujudaken skripsi menika. Awit saking menika, panyerat ngaturaken agunging panuwun dhumateng:

1. Bapak Prof. Dr. Zamzani, minangka Dekan Fakultas Bahasa dan Seni ingkang sampun paring kalodhangan anggen kula nyerat skripsi.
2. Bapak Dr. Suwardi, M. Hum. Minangka Ketua Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah ingkang sampun paring kawruh saha pandom salebeting kula sinau wonten ing Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah.
3. Ibu Prof. Dr. Suharti minangka Penasehat Akademik ingkang sampun paring piwulang saha wejangan ing salaminipun sinau wonten ing Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah.
4. Bapak Ibu Dosen Pendidikan Bahasa Daerah ingkang sampun paring kawruh mawarni-warni ingkang murakabi tumrap panyerat.
5. Para Kulawarga ingkang sampun paring panyengkuyung saha paring donga tumrap panyerat.
6. Para kanca Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah angkatan 2010 mliginipun kanca-kanca kelas A minangka kanca nalika bingah saha susah.
7. Sadaya pihak ingkang sampun paring panyengkuyung.

Skripsi menika temtu kemawon tasih dereng saged kawastanan sae saha jangkep. Pramila saking menika sadaya pamanggih ingkang saged damel kasampunanipun skripsi menika tansah katampi kanthi rasa bingah saha kanthi aturing panuwun ingkang mapinten-pinten. Mugi-mugi skripsi menika tansah saged murakabi tumrap para pamaos. Wasana nyuwun agunging pangapunten saha maturnuwun.

Yogyakarta, 25 April 2014

Panyerat,

Kinanti Kusumaningrum

WOSING ISI

	Kaca
IRAH-IRAHAN	i
PASARUJUKAN	ii
PANGESAHAN	iii
WEDHARAN	iv
SESANTI	v
PISUNGSUNG	vi
PRAWACA	vii
WOSING ISI	ix
<i>DAFTAR CEKAKAN</i>	xii
<i>DAFTAR TABEL</i>	xiii
DAFTAR LAMPIRAN	xiv
SARINING PANALITEN	xv
BAB I PURWAKA	1
A. Dhasaring Panaliten	1
B. Underaning Prekawis	4
C. Watesaning Prekawis	4
D. Wosing Prekawis	5
E. Ancasing Panaliten	5
F. Paedahing Panaliten	6
G. Pangretosan	6
BAB II GEGARAN TEORI	8
A. Sastra	8

B. Dongeng	9
C. Fabel.....	12
D. Piwulang Moral.....	13
E. Jinising Piwulang Moral	14
F. Cara Ngandharaken Piwulang Moral.....	16
G. Panaliten ingkang Jumbuh	18
BAB III CARA PANALITEN.....	20
A. Jinising Panaliten	20
B. <i>Data saha Sumber Data</i>	20
C. Caranipun Ngempalaken <i>Data</i>	21
1. Nemtokaken Unit Analisis	21
2. Panyeratan <i>Data</i>	21
3. <i>Reduksi Data</i>	22
D. Pirantosing Panaliten	22
E. Caranipun Nganalisis <i>Data</i>	23
F. Caranipun Ngesahaken <i>Data</i>	25
BAB IV ASILING PANALITEN saha PIREMBAGANIPUN	26
A. Asiling Panaliten	26
B. Pirembaganipun	28
1. Jinis saha Wosing Piwulang Moral.....	28
a. Manungsa Dhumateng Gusti.....	28
b. Manungsa kaliyan Dhirinipun Piyambak	31
c. Manungsa kaliyan Lingkungan Alam.....	40

d. Manungsa kaliyan Manungsa.....	42
2. Cara Ngandharaken Piwulang Moral.....	76
a. Cara Langsung.....	76
b. Cara Boten Langsung.....	93
BAB V PANUTUP	114
A. Dudutan.....	114
B. Pamrayogi	116
C. Implikasi	116
KAPUSTAKAN	117
LAMPIRAN.....	119

DAFTAR CEKAKAN

BL : Boten Langsung

No : Nomor

L : Langsung

DAFTAR TABEL

	Kaca
<i>Tabel 1</i> :Tuladha Kertu Data Jinising Piwulang Moral	23
<i>Tabel 2</i> : Tuladha Kertu Data Jinis saha Wosing Piwulang Moral	23
<i>Tabel 3</i> : Wujud Tabel Caranipun Ngandharaken Piwulang Moral.....	24
<i>Tabel 4</i> : Jinis, Wos, saha Cara Ngandharaken Piwulang Moral	26

DAFTAR LAMPIRAN

	Kaca
Lampiran 1: Jangkeping Kertu Piwulang Moral.....	119

**PIWULANG MORAL DONGENG SATO KEWAN EDISI REVISI 2010
ANGGITANIPUN IRWAN SUDJONO**

Dening : Kinanti Kusumaningrum

NIM 10205241005

SARINING PANALITEN

Panaliten menika gadhah ancas kangge ngandharaken wosing piwulang moral ing buku *dongeng sato kewan edisi revisi 2010* anggitanipun Irwan Sudjono, ngandharaken jinising piwulang moral ing buku *dongeng sato kewan edisi revisi 2010* anggitanipun Irwan Sudjono, saha maparaken caranipun ngandharaken piwulang moral ing buku *dongeng sato kewan edisi revisi 2010* anggitanipun Irwan Sudjono.

Panaliten menika kalebet panaliten deskriptif. Data ing panaliten menika awujud ukara saha *paragraf*. Sumber datanipun inggih menika buku *dongeng sato kewan edisi revisi 2010* anggitanipun Irwan Sudjono. Cara kangge manggihaken data inggih menika kanthi teknik maos, nemtokaken unit analisis saha panyeratan data. Data dipunanalisis kanthi cara deskriptif inggih menika panaliti ndeskrepsekaken jinis, wujud, saha cara ngandharaken piwulang moral ing buku *dongeng sato kewan edisi revisi 2010*. Keabsahan data menika ngginakaken reliabilitas intrarater saha interater.

Wosing piwulang moral sambetipun manungsa dhumateng Gusti antawisipun pasrah, mertobat. Sambetipun manungsa kaliyan dhirinipun piyambak antawisipun sapa gawe nganggo sapa nandur ngundhuh, sugih rekadaya, aja rumangsa bisa nanging bisaa rumangsa, aja adigang adigung adiguna, precaya dhiri, angon mangsa, waspada, boten kening murka. Sambetipun manungsa kaliyan lingkungan alam inggih menika boten ngrisak lingkungan. Sambetipun manungsa kaliyan manungsa antawisipun tulung-tinulung, gumatos, boten kening mentingaken kepentingan pribadi, boten kening nyacad liyan, sapa salah seleh, boten kening gampil kebrongot manahipun, boten kening drengki saha meri, kedah samadya, kedah gadhah unggah-ungguh, aja adigang adigung adiguna, boten kening waton ngendika, boten kening sewenang-wenang, ana rembug becik dirembug, ana sethithik didum sethithik ana akeh didum akeh, kedah jatmika, aja ngewak-ewakake, sugih rekadaya, waspada, sapa gawe nganggo sapa nandur ngundhuh, boten kening selak. Cara ngandharaken piwulang moral ing panaliten menika karembag kanthi cara langsung saha boten langsung.

BAB I

PURWAKA

A. Dhasaring Panaliten

Ing jaman rumiyin dongeng dados perangan ingkang boten kapisah saking pagesangan, amargi saking alit sampun dipuntepangaken tiyang sepuh ngengingi cariyos dongeng. Kathah tiyang sepuh ingkang ndongengaken putra-putrinipun ing wayah sonten kangge lantaran tilem putra-putrinipun. Tuladhanipun cariyos si kancil ingkang cerdik, bawang merah bawah putih, timun emas lan sapanunggalanipun.

Wonten ing jaman samenika dongeng sampun boten ketingal malih. Babagan menika dipunpangaribawani kaliyan majengipun jaman ingkang ndadosaken dongeng menika kawon kaliyan *sinetron-sinetron* ingkang cumawis ing *media elektronik*. Wontenipun *TV*, *VCD*, saha *playsation* ndadosaken *peran pendongeng* dados sirna, amargi lare-lare langkung remen kaliyan *telenovela* saha *film kartun Jepang*.

Kajawi menika, pakaryan tiyang sepuh dados pangaribawa boten gadhah wekdal kangge ndongengaken putra-putrinipun. Kathah tiyang sepuh ingkang gadhah pamanggih dongeng menika sampun kina. Ing wekdal menika, dongeng dados angen-angen endah ing jaman alit rumiyin. Samenika sampun arang dipunpanggihaken bapak saha ibu ingkang ndongengaken putra-putrinipun ing wekdal badhe tilem dalu.

Kamangka dongeng menika piranti ingkang *efektif* kangge paring piwulang moral tumrap lare-lare saha nuwuhaken raos *empati*. Dongeng ugi saged

ndadosaken tiyang sepuh kaliyan lare langkung rumaket sesambetanipun. Kanthi dongeng menika ugi saged nggladhi lare-lare supados prigel micara. Lare langkung gadhah *imajinasi* saha *kreativitas* ingkang langkung sae. Sanajan dongeng menika sipatipun ngayawara, ananging dongeng menika kathah ngawrat piwulang moral ing pagesangan kadosta gumatos, tulung-tinulung, kedah adil, boten kenging nyacad tiyang sanes lan sapanunggalanipun. Tuladhanipun ing dongeng tradhisional Nusantara, ingkang ngandharaken bilih paraga ingkang gadhah watak ala samangke badhe kawon kaliyan paraga ingkang watakipun sae. Kanthi mekaten, lare-lare saged nuladha tumindak ingkang sae kados ingkang dipuntuladhaaken paraga-paraga dongeng *idolanipun* satemah saged ndadosaken kapribaden ingkang sae.

Paraga ing dongeng antawisipun awujud kewan, tetuwuhan saha manungsa. Watak paraga ingkang sae menika ingkang dipunkajengaken dados tuladha kangge lare-lare. Ing panaliten menika, panaliti badhe ngrembag dongeng ingkang paraganipun kewan (*fabel*). *Fabel* inggih menika salah satunggaling wujud cariyos ingkang migunakaken kewan minangka paraga cariyos. Kewan-kewan menika saged *interaksi* kados tiyang ing pagesangan saha saged menggalih ngangge logika, gadhah raos, saged guneman, saged tumindak lan sapanunggalanipun (Nurgiyantoro, 2005: 190).

Paraga kewan namung dados pralambang kangge paring piwulang moral. Menawi dipunjumbuhaken kaliyan pagesangan ing donya, cariyos menika saged dados paugeran kangge gesang. Sanadyan paraga ing dongeng awujud kewan, ananging kewan menika saged tumindak sae kaliyan kewan sanesipun. Ing

kasunyatanipun, kathah tiyang ingkang kawon kaliyan paraga kewan-kewan ing dongeng menika. Kados ing jaman sakmenika, kathah manungsa ingkang moralipun kirang sae. Kamangka moral ingkang sae wigatos sanget kangge gesang ing donya menika.

Piwulang moral menika dados kewajiban moral kangge manungsa gesang, amargi ngawrat piwulang ingkang wonten gegayutanipun kaliyan solah bawa kangge gesang ing donya, supados gesangipun saged ayem- tentrem. Salah satunggaling buku dongeng ingkang ngawrat piwulang moral wonten ing tanah Jawi inggih menika buku dongeng sato kewan *edisi revisi* 2010 anggitanipun Irwan Sudjono kanthi irah-irahan “*Dongeng Sato Kewan*” (Srana Panglipur Kang Ngemu Pitutur). Buku dongeng sato kewan anggitanipun Irwan Sudjono dipunginaaken dados subjek panaliten amargi kathah ngawrat piwulang moral ngengingi solah bawa, pasemon, watak. Kajawi menika paraganipun ing buku dongeng menika arupi kewan, dados langkung *narik* kawigatosanipun panaliti. Sanajan paraganipun kewan ananging kewan menika saged interaksi kadya manungsa, kados ingkang sampun dipunandharaken wonten ing inggil bilih kewan namung dados pralambangipun manungsa kangge paring piwulang moral. Buku dongeng menika dipunkajengaken dados sarana, mliginipun lare alit, kangge mangertosi bilih dongeng menika kathah piwulang moralipun, saengga lare menika gadhah solah bawa ingkang sae.

Adhedhasar prekawis menika saha ngengingi kados pundi wigatosipun piwulang moral, panaliti badhe nliti prekawis ing salebeting dongeng. Wonten ing babagan menika, ingkang badhe dipuntliti dongeng kanthi irah-irahan “*Piwulang*

Moral Dongeng Sato Kewan Edisi Revisi 2010 Anggitanipun Irwan Sudjono”.

Buku Dongeng Sato Kewan menika dipunginakaken dados *objek* panaliten amargi basanipun langkung gampil dipunmangertos saha kathah ngawrat piwulang moral ingkang migunani kangge tiyang gesang.

B. Underaning Prekawis

Adhedasar dhasaring panaliten ing inggil saged kapanggihaken prekawis kados ingkang kaandharaken ing ngandhap menika.

1. Jinising Piwulang moral ingkang wonten ing buku Dongeng sato kewan *edisi revisi 2010* ingkang kaanggit dening Irwan Sudjono.
2. Wosing Piwulang Moral ingkang wonten ing buku Dongeng Sato Kewan *edisi revisi 2010* ingkang kaanggit dening Irwan Sudjono.
3. Caranipun ngandharaken piwulang moral ing buku dongeng sato kewan *edisi revisi 2010* ingkang kaanggit dening Irwan sudjono.

C. Watesaning Prekawis

Bab ingkang dipunkaji wonten ing panaliten inggih menika.

1. Jinising piwulang moral ingkang wonten ing buku dongeng sato kewan *edisi revisi 2010* ingkang kaanggit dening Irwan Sudjono.
2. Wosing piwulang moral ingkang wonten ing buku Dongeng Sato Kewan *edisi revisi 2010* ingkang kaanggit dening Irwan Sudjono.
3. Caranipun ngandharaken piwulang moral ing buku dongeng sato kewan *edisi revisi 2010* ingkang kaanggit dening Irwan Sudjono.

D. Wosing Prekawis

Adhedhasar watesaning perkawis ing inggil, wosing prekawis saged kaandharaken ing ngandhap menika.

1. Menapa kemawon jinising piwulang moral ingkang wonten ing buku dongeng sato kewan *edisi revisi* 2010 ingkang kaanggit dening Irwan Sudjono?
2. Menapa kemawon wosing piwulang moral ingkang wonten ing buku Dongeng Sato Kewan *edisi revisi* 2010 ingkang kaanggit dening Irwan Sudjono?
3. Kados pundi caranipun ngandharaken piwulang moral ing buku dongeng sato kewan *edisi revisi* 2010 ingkang kaanggit dening Irwan Sudjono?

E. Ancasing Panaliten

Ancasing panaliten ingkang dipunjumbuhaken kaliyan wosing prekawis inggih kasebut ing ngandhap menika.

1. Ngandharaken jinising piwulang moral wonten ing buku dongeng sato kewan *edisi revisi* 2010 ingkang kaanggit dening Irwan Sudjono.
2. Ngandharaken wos piwulang moral wonten ing buku dongeng sato kewan *edisi revisi* 2010 ingkang kaanggit dening Irwan Sudjono.
3. Maparaken caranipun ngandharaken piwulang moral ing buku dongeng sato kewan *edisi revisi* 2010 ingkang kaanggit dening Irwan Sudjono.

F. Paedahing Panaliten

Panaliten menika dipunkajengaken saged paring paedah kanthi teoritis saha kanthi praktis.

1. Paedah *Teoritis*

Panaliten menika dipunkajengaken saged dados sarana ngandharaken wujud, jinising piwulang moral ing satunggaling dongeng saha saged dipunginaken kangge gegaran ingkang sajinis.

2. Paedah *Praktis*

Panaliten menika dipunkajengaken paring *informasi* ngengingi piwulang moral dongeng sato kewan *edisi revisi* 2010 anggitanipun Irwan Sudjono.

G. Pangertosan

Pangertosan dipunginakaken kangge njumbuhaken pamahaman babagan *variabel* panaliten menika. Pangertosan ingkang dipunkajengaken gegayutan kaliyan bab-bab ngandhap menika.

1. Sastra inggih menika asil karyanipun manungsa ingkang saged dados sarana utawi guru kangge ngandharaken piwulang pagesangan, saengga kedah dipunuri-uri.
2. Piwulang moral inggih menika piwulang pagesangan ingkang ngandharaken salah bawa ingkang sae saha ingkang boten sae wonten ing donya menika supados gesangipun manungsa dados ayem tentrem..

3. Dongeng inggih menika cariyos ingkang ngandharaken *angan-angan*, sipatipun *imajinatif* (ngayawara), saha kangge paring piwulang wonten ing pagesangan
4. *Fabel* iggih menika dongeng ingkang dados jejering lakon, arupi kewan ingkang adat saha tatacaranipun kados manungsa.
5. Caranipun ngandharaken piwulang moral wonten kalih, cara ingkang sipatipun langsung saha boten langsung.

BAB II

GEGARAN TEORI

A. Sastra

Sastra minangka asiling karyanipun manungsa ingkang *imajinatif*, ingkang ancasipun kangge paring piwulang ing pagesangan. Sastra saha pagesangan boten saged dipunpisahaken, amargi kanthi sastra menika saged paring piwulang pagesangan kangge pamaos supados saged gesang ingkang langkung sae.

Kurniawan (2009: 4) ngandharaken, bilih sastra minangka asil karya, ingkang gadhah wos arupi piwulang-piwulang ingkang kagambaraken wonten ing pagesangan. Sastra menika gadhah faedah kangge *media komunikasi* antawisipun panganggit kaliyan pamaos. Pamanggih menika jumbuh kaliyan pamanggihipun Endraswara.

Endraswara (2012: 129) ngandharaken sastra inggih menika wahana saha guru kangge sinten kemawon, sastra ugi gadhah *daya juang* kangge paring piwulang manungsa. Tiyang ingkang maos sastra kanthi wetah, ndadosaken tiyang menika langkung gadhah *kecerdasan sosial*, amargi sastra menika ngawrat piwulang moral supados pamaos langkung arif ing pagesangan menika. Pagesangan ing donya menika kathah prekawis ngengingi sosial budayanipun, jumbuh kaliyan ingkang dipunandharaken Purwadi.

Miturut Purwadi (2012: 3), sastra inggih menika karangan basa ngengingi prekawis sosial budaya, amargi saking wujudipun pikantuk pangaji ingkang *positif* saking masarakat saengga dipunuri-uri. Karya sastra ngawrat *ungkapan-ungkapan* ngengingi menapa ingkang nate dipunlampahi tiyang wonten ing

pagesangan menika. Sastra menika ugi ngandharaken gambaran pagesangan ingkang dados kasunyatan ing donya. Pamanggih menika ugi jumbuh kaliyan pamanggihipun Jamaluddin.

Miturut Jamaluddin (2003: 77), peran sastra minangka *media* kangge mujudaken *mentalitas* kabudayan saha *terapi* manungsa. Sastra menika sejatosipun karya *imajinatif* minangka *refleksi* saking kasunyatan pagesangan manungsa ing lingkungan.

Saking pangertosan-pangertosan ing inggil, saged dipunpendhet dudutanipun bilih sastra inggih menika asil karyanipun manungsa ingkang saged dados sarana utawi guru kangge ngandharaken piwulang pagesangan, saengga kedah dipunuri-uri. Salah satunggaling karya ingkang saged dados guru kangge ngandharaken piwulang inggih menika dongeng. Pramila panaliti badhe mendhet *obyek* panaliten inggih menika piwulang moral wonten ing Dongeng.

B. Dongeng

Dongeng salah satunggaling wujud karya sastra ingkang wonten ing tengah-tengahing masarakat. Dongeng dados salah satunggaling sarana kangge paring panglipur dhateng sedaya masarakat mliginipun kangge lare. Kajawi menika, dongeng ugi dipunginakaken panganggit kangge paring piwulang utawi pamrayogi ing masarakat. Cariyos wonten ing dongeng, biasanipun ngandharaken solah bawa ingkang sae bakal pikantuk piwales ingkang sae saha ingkang solah bawanipun kirang sae ugi pikantuk piwales ingkang boten sae.

Endraswara (1991: 3) ngandharaken dongeng inggih menika cariyos ingkang boten saestu kadadosan, wosipun saged kangge panglipur manah saha ngawrat piwulang moral. Pamanggih menika jumbuh kaliyan pamanggihipun Danandjaja.

Danandjaja (2007: 83) ngandharaken bilih dongeng menika panglipur kangge ngandharaken kasaenan saha ngawrat piwulang moral. Cariyos ing dongeng biasanipun ngandharaken tumindak ingkang sae badhe pikantuk piwales kesaenan. Semono ugi ingkang ala pikantuk piwales ala ugi, pramila wonten gegayutanipun kaliyan paraga-paraga dongeng kados ingkang dipunandharaken Nurgiyantoro.

Nurgiyantoro (2005: 198) ngandharaken bilih paraga-paraga dongeng menika kaperang dados 2 inggih menika paraga ingkang watakipun sae saha boten sae. Dongeng menika saged dados sarana ampuh kangge paring piwulang moral wonten ing pagesangan. Dongeng kathah nyariosaken kasengsaranipun paraga, ananging amargi saking sipatipun ingkang saged narima saha jujur, paraga menika saged uwal saking kasengsaran saha pikantuk piwales pagesangan ingkang ngremenaken. Suwalikipun, paraga ingkang ala bakal pikantuk piwales ingkang ala ugi ing pagesanganipun. Dongeng ugi gadhah paedah sanesipun kados ingkang dipunandharaken Bascom lumantar Soedarsono.

Bascom lumantar Soedarsono, dkk. (1986: 16) ngandharaken paedahipun dongeng ing antawisipun kasebut ing ngandhap menika.

1. Ngandharaken angen-angen utawi gagasan-gagasan.
2. Dados sarana pangesahan pranata-pranata saha *sistem* kabudayan

3. Dados piranti pendidikan.

Saking pangertosan-pangertosan ing inggil, saged dipunpendhet dudutanipun bilih dongeng inggih menika cariyos ingkang ngandharaken angan-angan, sipatipun *imajinatif* (ngayawara), saha kangge paring piwulang wonten ing pagesangan. Supados wosipun dongeng menika boten ical mekaten kemawon, pramila dongeng menika dipunlebetaken unsur pendidikanipun ing paraga-paraga.

Dongeng kathah jinisipun, Miturut Widodo, dkk (2008: 51) dongeng menika kaperang dados 6 inggih menika fabel, legenda, mite, dongeng gegedhug, dongeng lucu, sage. Fabel inggih menika dongeng arupi kewan, ingkang adat tata caranipun kadya manungsa. Tuladhanipun Serat Kancil Tanpa Sekar anggitanipun Ki Padmasusastra, Peksi Glathik anggitanipun Ki Yasawidagdo. Legenda inggih menika dongeng ingkang wonten gegayutanipun kaliyan alam. Tuladhanipun Dongeng Rawa Pening, Dongeng Guwa Parangtritis, Dongeng Kali Serayu. Mite inggih menika dongeng ingkang wonten gegayutanipun kaliyan dewi-dewi lan manungsa. Tuladhanipun Dongeng Nyai Rara Kidul. Dongeng Gegedhug inggih menika dongeng ingkang cariyosipun gayut kaliyan babad. Tuladhanipun Ramayana, Mahabarata. Dongeng Lugu inggih menika dongeng ingkang cariyosipun boten klebet nalar. Tuladhanipun Jaka Kendhil, Timun Emas. Sage inggih menika dongeng ingkang adhedhasar sejarah, ananging kathah wuwuhanipun. Tuladhanipun Dongeng Rara Jonggrang, Dongeng Candhi Sewu.

Saking jinising dongeng ing inggil, ingkang dados sumber panaliten inggih menika cariyos *fabel*. Bab menika gayut kaliyan irah-irahan “Piwulang

Moral”. Panaliten mendhet cariyos *fabel* menika amargi kathah ngawrat piwulang moral ingkang gayut kaliyan *objek* panaliten menika.

C. Fabel

Widodo, dkk. (2008: 51) ngandharaken *fabel* inggih menika dongeng ingkang dados jejering lakon arupi kewan, ingkang tatacaranipun kados manungsa. Tuladha *fabel* ing antawisipun: Dongeng Sato Kewan anggitanipun Irwan Sudjono, Dongeng Sato Kewan anggitanipun Dr. Priyana Winduwinata, Serat Kancil Tanpa Sekar anggitanipun Ki Padmasusastra. Pamanggih menika jumbuh kaliyan pamanggihipun Nurgiyantoro.

Nurgiyantoro (2005: 190) ngandharaken *fabel* inggih menika salah satunggaling wujud cariyos ingkang migunakaken kewan minangka paraga cariyos. Kewan-kewan menika saged *interaksi* saha saged ngentasi prekawis-prekawis ing pagesangan kados manungsa. Kewan menika saged mikir ngangge logika, gadhah raos, saged pacelathon, saged tumindak. lsp. Cariyos kewan menika wonten wujudipun minangka *personifikasi* manungsa, sae ingkang gayut kaliyan penokohan, karakter saha prekawis pagesangan ingkang dipunandharaken. Pamanggih menika jumbuh kaliyan pamanggihipun Huck saha Mitchell lumantar Nurgiyantoro.

Huck saha Mitchell lumantar Nurgiyantoro (2005: 245) ngandharaken ancasipun cariyos kewan menika kangge paring piwulang moral. Paraga kewan menika namung dados *simbol personifikasi* kangge paring piwulang. Piwulang moral menika ingkang dados *fokus* andharan saha ndadosaken cariyos kewan menika wonten ing pagesangan.

Pagesangan kewan wonten ing dongeng ndadosaken manungsa gesang ing donya menika langkung mangertos babagan kadadosan ing sakiwa-tengenipun, bilih gesang menika sesarengan kaliyan makhluk sanes. Pagesangan, *kearifan*, saha *kebijakan* ingkang wonten ing sakiwa-tengenipun saged dipunpadosi saking cariyos kewan (*fabel*), sae ingkang kagolong *fantasi* saha *realisme*.

D. Piwulang Moral

KBBI lumantar Nurgiyantoro (2012: 320) ngandharaken bilih moral menika piwulang ngengingi sae botenipun ingkang dipuntampi kanthi umum inggih menika solah bawa, *kewajiban*, akhlak, budi pekerti, saha *susila*. Moral ing karya sastra menika nggambaraken *pandangan* gesangipun penganggit. *Pandangan*ipun ngengingi nilai-nilai *kebenaran* ingkang badhe dipunandharaken dhateng pamaos.

Karya *fiksi* ngawrat penerapan moral saha solah bawa para paraga ingkang jumbuh kaliyan *pandangan* babagan moral. Saking cariyos solah bawa paraga-paraga menika, pamaos dipunkajengaken saged mendhet piwulang ingkang sinawung ing cariyos. Karya sastra *fiksi* ngawrat piwulang moral ingkang wonten gayutanipun kaliyan sipat-sipat luhur kamanungsan.

Pangertosan babagan piwulang moral ugi dipunandharaken dening Hadiatmaja saha Endah. Hadiatmaja saha Endah (2008: 56) ngandharaken piwulang inggih menika seratan ingkang wosipun ngengingi ajaran. Hadiatmaja (2011: 9) ugi ngandharaken bilih moral inggih menika nilai-nilai ing salebeting paugeran utawi norma-norma minangka *ukuran* kesaenan. Piwulang menika

umumipun saking pamikiran para panganggit. Pamanggihipun Hadiatmaja saha Endah babagan piwulang moral menika jumbuh kaliyan pamanggihipun Purwadi.

Purwadi (2009: 5) ngandharaken bilih piwulang moral inggih menika piwulang ingkang wonten gegayutanipun kaliyan solah bawa ingkang sejatosipun dados cermin akhlak saha budi pekerti. Piwulang moral menika ngandharaken menapa ingkang sejatosipun kedah dipuntindakaken manungsa dhateng manungsa sanesipun. Piwulang moral menika saged dados pedhoman saha paugeran kangge dhasaring tumindak manungsa, satemah gesang manungsa menika saged ayem tentrem.

Saking pangertosan ing inggil, saged dipunpendhet dudutan bilih piwulang moral inggih menika piwulang pagesangan ingkang ngandharaken solah bawa, ingkang sae saha ingkang boten sae wonten ing donya menika supados gesangipun manungsa dados ayem tentrem.

E. Jinising Piwulang Moral

Hadiatmaja saha Endah (2010: 74) ngandharaken jinising piwulang moral menika kaperang dados 5 (gangsal), kasebut ing ngandhap menika.

1. Manungsa Dhumateng Gusti

Manungsa gesang menika kedah emut asal-usulipun, waspada, pitados bilih sedaya menika saking Gusti, saha mituhu kaliyan piwulang ingkang dipundhawuhi dening Gusti Allah.

2. Manungsa kaliyan Makhluk Halus

Konsep makhluk halus menika wonten jin saha setan, mliginipun menawi tiyang Jawi menika saged awujud roh manungsa ingkang sampun seda, ugi *elemen-elemen* saking dzat-dzat ingkang wonten ing lairipun bayi inggih menika kakang kawah, adhi ari-ari. Tiyang Jawi menika kangge njagi kawilujengan nindakaken ritus-ritus ingkang paedahipun supados makhluk halus menika boten ngganggu.

3. Manungsa kaliyan *Alam Semesta*

Manungsa menika *nyikapi* alam semesta ngangge *semboyan* “Memayu Hayuning Bawana” ingkang tegesipun manungsa kedah *memperlakukan* kanthi *pandangan* ingkang sae dhateng sedaya makhluk sae ingkang kasat mata ugi ingkang boten kasat mata.

4. Manungsa kaliyan Manungsa

Sesambetanipun manungsa kaliyan manungsa sanesipun menika ngangge *semboyan* berbudi bawa laksana ingkang tegesipun solah bawanipun kedah sae dhateng tiyang sanesipun.

5. Manungsa kaliyan Dhirinipun Piyambak

Manungsa dhateng dhirinipun piyambak kedah gadhah sikap mawas dhiri, tepa selira, mrawira, rumangsa, ngerti ing semu ingkang kagambaraken wonten ing sikap anteng, jatmika, saha luruh. Pamanggih menika ugi jumbuh kaliyan pamanggihipun Nurgiyantoro.

Nurgiyantoro (2005: 265) ngandharaken, moral menika minangka piwulang ingkang dipunandharaken kangge pamaos, ingkang wonten gayutanipun

kaliyan perkawis-perkawis ingkang *positif*, gadhah paedah kangge pagesangan, saha paring piwulang. Moral menika kaperang dados sekawan sesambetan, inggih menika:

1. Sesambetanipun manungsa kaliyan dhirinipun piyambak.
2. Sesambetanipun manungsa kaliyan manungsa.
3. Sesambetanipun manungsa kaliyan lingkungan alam.
4. Sesambetanipun manungsa dhumateng Gusti.

Wonten ing panaliten menika teori jinising piwulang ingkang badhe dipunginakaken inggih menika teorinipun Nurgiyantoro (2005: 265), ingkang kaperang dados sekawan inggih menika sesambetanipun manungsa kaliyan dhirinipun piyambak, sesambetanipun manungsa kaliyan manungsa, sesambetanipun manungsa kaliyan lingkungan alam saha manungsa dhumateng Gusti. Panaliti ngginakaken teori menika amargi jumbuh kaliyan data ingkang badhe dipuntliti inggih menika piwulang moral.

F. Cara ngandharaken Piwulang Moral

Cara ngandharaken piwulang moral wonten kalih inggih menika cara langsung saha boten langsung.

1. Cara langsung

Nurgiyantoro (2012: 335) ngandharaken bilih cara langsung menika piwulang ingkang badhe dipunandharaken kanthi cara langsung minangka *ungkapan* panganggit kanthi *ekspresi* watak paraga, dialog paraga, saha piwulang

ingkang dipunandharaken kanthi langsung, kanthi ancas paring piwulang. Kanthi cara langsung menika pamaos langkung gampil mangertos menapa ingkang dipunkajengaken. Pamaos langkung gampil anggenipun mendhet piwulangipun. Piwulang langsung saged dipungayutaken kaliyan cariyos, paraga-paraga, saha aluripun cariyos. Pamanggih menika ugi jumbuh kaliyan pamanggihipun Budianta. Budianta, dkk. (2008: 8) ngandharaken bilih kanthi cara langsung menika maknaipun dipunandharaken wonten ing teks utawi *tersurat*.

2. Cara Boten Langsung

Nurgiyantoro (2012: 339) ngandharaken cara boten langsung menika piwulangipun namung *tersirat* ing cariyos, utawi boten nyebataken piwulang moral ingkang wonten ing teks cariyos. Pamaos kedah mendhet piwulangipun piyambak saking cariyos menika. Mekaten ugi pamaos gadhah upiya manggihaken piwulang saking cariyos teks. Pamanggih menika ugi jumbuh kaliyan pamanggihipun Budianto. Budianto, dkk. (2008: 8) ngandharaken cara boten langsung menika maknaipun *tersirat* utawi pamaos kedah mendhet piwulangipun piyambak amargi sinawung ing tembung-tembungipun.

Saking pangertosan-pangertosan ing inggil, saged dipunpendhet dudutanipun bilih cara ngandharaken piwulang moral wonten kalih inggih menika cara langsung saha boten langsung. Menawi cara langsung inggih menika sampun dipunandharaken panganggit kanthi terang-terangan utawi pamaos boten manggihaken piwulangipun piyambak. Wondene ingkang boten langsung dipuntindakaken kanthi madosi piyambak piwulangipun, amargi panganggit

paring piwulangipun wonten ing cariyos kathi *tersirat* utawi sinawung ing tembung-tembungipun. Wonten ing panaliten menika, caranipun ngandharaken piwulang moral ing salebeting dongeng kanthi cara boten langsung. Kalebet boten langsung, saking cariyos ingkang dipuntliti inggih menika paraga kewan, menika sipatipun *simbolik* kanthi cara *personifikasi*.

G. Panaliten ingkang Jumbuh

Panaliten ingkang jumbuh inggih menika panaliten anggitanipun Subandi taun 1999 kanthi irah-irahan “*Ajaran Moral Pada Dongeng kumpulan B.Tujosunoro*”. Panaliten menika sami-sami mbabar babagan piwulang moral. Bedanipun kaliyan panaliten ingkang dipuntindakaken panaliti, menika langkung spesifik ngengingi piwulang moral wonten ing Dongeng Sato Kewan.

Panaliten sanesipun ingkang jumbuh inggih menika panaliten anggitanipun Hermanto taun 2012 ingkang irah-irahanipun “*Nilai Piwulang Moral ing Buku Dongeng Sato Kewan ingkang kaanggit dening Priyana Sudjono*”. Panaliten ingkang dipuntindakaken Hermanto menika ngrembag dongeng antawasipun kewan-kewan kadosta: Uler sing Mertobat, Kasetyaning Asu Marang Bendarane I saha II, Semut memitran karo Manuk Podhang lsp anggitanipun Irwan Sudjono taun 2001.

Bedanipun kaliyan panaliten ingkang dipuntindakaken, menika langkung spesifik menawi dipuntandhingaken kaliyan panaliten-panaliten ing inggil. Bab ingkang dipunbabar ing panaliten menika mliginipun piwulang moral ingkang

paraganipun kancil kaliyan kewan - kewan sanesipun anggitanipun Irwan Sudjono
edisi revisi taun 2010.

BAB III

CARA PANALITEN

A. Jinising Panaliten

Panaliten piwulang moral ing buku Dongeng Sato Kewan *Edisi Revisi* 2010 ingkang kaanggit dening Irwan Sudjono kalebet jinising panaliten *deskriptif* amargi panaliten menika ancasipun kangge ngandharaken *Piwulang Moral Dongeng Sato Kewan Edisi Revisi 2010 anggitanipun Irwan Sudjono*. Miturut Endraswara (2013: 176) Deskriptif kualitatif ngutamaaken penggambaran *data* lumantar tembung-tembung.

B. Data saha Sumber Data

Datanipun awujud piwulang moral ing Dongeng Sato Kewan. Sumber datanipun inggih menika Dongeng Sato Kewan ingkang sampun karakit dados setunggal buku dening Irwan Sudjono. Buku dongeng menika dipun~~ter~~bitaken dening CV. Cendrawasih. Buku menika wonten 86 kaca. Dipuncetak saking *penerbit* Team Cenderawasih *edisi revisi* 2010. Buku menika kaserat mawi basa Jawi ngoko sedaya. Buku menika kadadosan saking 18 dongeng kewan, dongeng – dongeng menika: (1) Kancil karo Manuk Emprit, (2) Kancil karo Kidang, (3) Kancil karo Kethek, (4) Kancil karo Wedhus Prucul, (5) Kancil golek Iwak, (6) Kancil Nunggu Ula Turu, (7) Kancil Kecemplung Sumur, (8) Kancil karo Baya, (9) Kancil Nunggu Jenang Wasiat, (10) Kancil Nunggu Gong Wasiat, (11) Kancil Nunggu Suling Wasiat, (12) Kancil Nyolong Timun, (13) Kancil Balapan karo Keyong, (14) Kancil Ketemu Beruang, (15) Kancil Ketemu Cemeng (lare kucing),

(16) Mula Bukane Manuk Gagak Wulune Ireng, (17) Kancil karo Bunglon, (18) Mula Bukane Kuwuk Teleke Kecampuran Suket Alang-Alang.

C. Caranipun Ngempalaken Data

Saderengipun ngempalaken data ingkang badhe dipun*analisis*, langkung rumiyin panaliti maos Dongeng Sato Kewan *Edisi Revisi* 2010 ingkang kaanggit dening Irwan Sudjono. Dongeng dipunwaos kanthi makaping-kaping saha setiti supados saged paham wosing cariyos dongeng. Salajengipun cara ngempalaken data ing panaliten menika nemtoaken *unit analisis* ingkang dipunlajengaken kaliyan nyerat data.

1. Nemtoaken Unit Analisis

Sumber data dipunwaos saha dipunpilah gayut kaliyan *konteks* panaliten. *Unit-unit* data awujud ukara saha *paragraf*. *Unit* data dipunpilah saha dipunsarengi panyeratipun kangge milah perangan saking dongeng, ingkang gadhah gayutanipun kaliyan *konteks* panaliten, inggih menika piwulang moral ingkang kaperang dados tiga inggih menika: wujud piwulang, jinising piwulang, saha cara ngandharaken piwulang moral.

2. Panyeratipun Data

Data-data ingkang wonten gayutanipun kaliyan ancasing panaliten dipunserat wonten ing kartu data, ingkang dipunserat arupi ukara saha *paragraf*. *Tahap* menika wonten ginanipun kangge damel gampil ing pameranging data

3. *Reduksi Data*

Data ingkang dipunkempalaken saha dipunserat kalawau, dipunperang satemah saged jumbuh kaliyan tema ingkang dipunpadosi inggih menika piwulang moral. Data ingkang boten jumbuh kaliyan ancasing panaliten dipunicalaken satemah pikantuk data panaliten ingkang tetep. Data asiling pamilihan kalawau dipunperang miturut jinisipun, lajeng dipunlebetaken wonten ing tabel.

D. *Pirantosing Panaliten*

Wonten ing panaliten menika, panaliti dados *instrument* panaliten, dipunbiyantu kaliyan kartu data. Menika jumbuh kaliyan paminggihipun Endraswara. Endraswara (2003: 5) ngandharaken bilih ing panaliten sastra menika panaliti dados *instrument kunci* ingkang badhe maos kanthi tliti satunggaling karya sastra. Pamanggih menika ugi jumbuh kaliyan pamanggihipun Sugiono. Sugiono (2010: 305) ngandharaken bilih ing panaliten kualitatif ingkang dados *instrumen*ipun inggih menika panaliti piyambak, amargi panaliti menika gadhah paedah netepaken *fokus* panaliten, ngempalaken data, ingkang mbiji *kualitas* data, *anlisis* data, nafsiraken data, saha damel dudutanipun. Kajawi menika, panaliten menika ugi dipunbiyantu kaliyan kartu data. Kartu data kasebut dipunginakaken kangge nyerat data-data ingkang ngawrat piwulang moral ing buku Dongeng Sato Kewan *edisi revisi* 2010 ingkang kaanggit dening Irwan Sudjono. Tuladha kartu data ingkang dipunginakaken wonten ing ngandhap menika.

Tabel 1: Kertu Data Jinising Piwulang Moral

No.	Data	Jinising Piwulang

E. Caranipun Nganalisis Data

1. Tabel Data

Saderengipun data dipun*analisis*, data langkung rumiyin dipuncumawisaken kanthi wujud tabel. Tabel ingkang dipunginakaken ing panaliten menika:

Tabel 2: Tuladha Kertu Data Jinising saha Wos Piwulang Moral

No.	Data	Jinising Piwulang	Wosing Piwulang

Tabel 3: Tuladha Wujud Tabel Caranipun Ngandharaken Piwulang Moral.

No.	Data	Jinising Piwulang	Wosing Piwulang	No Data	Cara Ngandharaken	
					L	BL

2. Analisis Data

Metode *analisis* data ingkang dipunginakaken ing panaliten menika ngginakaken metode *deskriptif*. Metode *deskriptif* dipunginakaken kangge ngandharaken piwulang moral wonten ing Dongeng Sato Kewan menika. Data ingkang ngawrat piwulang moral dipunperang dados sekawan inggih menika sesambetipun manungsa dhumateng Gusti ingkang Maha Kuwaos, sesambetipun manungsa kaliyan manungsa sesambetipun manungsa kaliyan lingkungan alam, sesambetipun manungsa kaliyan dhirinipun piyambak. Saking asil menika lajeng dipunandharaken wonten ing panaliten. Kajawi menika ugi ngginakaken *deskriptif interpretatif*. Miturut Endraswara (2013: 179) metode *deskriptif interpretative* menika paring *keleluasan* dhateng kritikus kangge nindakaken tafsir. Data ingkang sampun kempal dados setunggal dipun*analisis* kanthi dipunandharaken ugi dipun*interpretasikaken* bab piwulang moral ingkang wonten ing buku Dongeng Sato Kewan.

F. Caranipun Ngesahaken Data

Validitas ingkang dipunginakaken ing panaliten menika *validitas semantis*.

Validitas semantis inggih menika ngukur tingkat *kesensitifan* makna *simbolik* ingkang wonten gayutanipun kaliyan *konteksipun* (Endraswara, 2003: 164).

Tuladha aplikasinipun badhe dipunandharaken ing ngandhap menika.

Sawise kandha mangkono mau tangise Cemeng saya memelas. Kancil banjur ngarih-arih kanthi sareh. “Wis ta aja nangis! **Mengko babonmu dak golekane**. Menenga olehmu nangis, aja sumelang atimu sedhela maneh babonmu mesthi bakal teka nggawa pangan kanggo kowe. (Sudjono, 2010: 68).

Tuladha wonten ing inggil dipunpanggihaken piwulang moralipun inggih menika Tulung-tinulung. Titikanipun saking ukara “**Mengko babonmu dak golekane**”. Ukara menika nedhahaken bilih kancil badhe paring pitulungan dhateng cemeng kanthi madosaken babonipun cemeng. Punika tuladha saking cak-cakanipun *Validitas Semantis*, inggih menika ngukur tingkat *kesensitifan* makna *simbolik* ingkang wonten gayutanipun kaliyan *konteksipun* inggih menika piwulang moral.

Ing panaliten menika ugi ngginaaken uji *Reliabilitas* ingkang jinisipun *reliabilitas intrarater saha interater*. *Intrarater* inggih menika kanthi cara maos saha mangertosi data panaliten kanthi tliti saha makaping-kaping. *Interater* inggih menika kanthi ngrembug asiling panaliten kaliyan kanca ingkang mangertos bab piwulang moral utawi kanca ingkang sami-sami saweg ngrembag piwulang moral.

BAB IV

ASILING PANALITEN SAHA PANGREMBAGIPUN

A. Asil Panaliten

Sasampunipun buku dongeng *sato kewan edisi revisi 2010* anggitanipun Irwan Sudjono dipuntliti, saged dipunpanggihaken piwulang moral ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono. Asil panaliten ngengingi piwulang moral ingkang wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono saged dipunpirsani wonten ing tabel ing ngandhap menika.

Tabel 4: **Jinis, Wos, saha Cara Ngandharaken Piwulang Moral**

No	Jinising Piwulang	Wosing Piwulang	No Data	Cara Ngandharaken	
				L	BL
1	Manungsa dhumateng Gusti	a. Pasrah	1	√	
		b. Mertobat	2	√	
2	Manungsa kaliyan Dhirinipun Piyambak	a. Sapa Gawe Nganggo, Sapa Nandur Ngundhuh			√
		b. Sugih Rekadaya	3	√	
		c. Aja Rumangsa Bisa nanging Bisaa Rumangsa	5	√	
		d. Aja Adigang Adiguna.	6	√	
		e. Percaya Diri	8	√	
		f. Angon Mangsa	12	√	
		g. Waspada	13	√	
		h. Boten Kenging Murka	14	√	
3	Manungsa kaliyan Lingkungan Alam	a. Boten kenging ngrisak Lingkungan	15	√	

No	Jinising Piwulang	Wosing Piwulang	No Data	Cara Ngandharaken	
				L	BL
4	Manungsa kaliyan Manungsa	a. Tulung-tinulung	19	√	
		b. Gumatos	25	√	
		c. Boten Kening Mentingaken Kepentingan Pribadi	27	√	
		d. Boten Kening Nyacad Liyan	29	√	
		e. Sapa Salah Seleh			√
		f. Boten kening Gampil Kebrongot Manahipun	35	√	
		g. Boten kening Drengki saha Meri	42	√	
		h. Kedah Samadya	44	√	
		i. Kedah Gadhah Unggah-unggah.	45	√	
		j. Aja Adigang Adigung Adiguna	46	√	
		k. Boten Kening Waton Ngendika	54	√	
		l. Boten kening Sewenang-Wenang	55	√	
		m. Ana Rembug Becik Dirembug	57	√	
		n. Ana Sethithik Didum Sethithik, Ana Akeh Didum Akeh			√
		o. Kedah Jatmika	60	√	
		p. Aja Ngewak-ewakake	61	√	
		q. Sugih Rekadaya			√ √
		r. Waspada			√
		s. Sapa Gawe Nganggo, Sapa Nandur Ngundhuh			√
		t. Boten Kening Selah			√

Katrangan :

L : Langsung

BL : Boten Langsung

B. Pirembagan Asil Panaliten

1. Jinis saha Wos Piwulang Moral

Pirembagan jinis piwulang moral wonten ing panaliten menika kaperang dados sekawan: (a) piwulang moral sambetipun manungsa dhumateng Gusti, (b) piwulang moral sambetipun manungsa kaliyan dhirinipun piyambak, (c) piwulang moral sambetipun manungsa kaliyan lingkungan alam, saha (d) piwulang moral sambetipun manungsa kaliyan manungsa.

a. Manungsa dhumateng Gusti

Sambetipun tiyang gesang dhumateng Gusti ing alam donya menika, titikanipun saking kewajiban manungsa dhumateng Gusti. Kewajibanipun inggih menika tansah emut (manungsa kedah emut bilih piyambakipun karipta supados mituhu dhumateng Gusti). Gayut kaliyan andharan kasebut, badhe dipunandharaken piwulang moral sambetipun manungsa dhumateng Gusti ingkang dipunpanggihaken wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono, inggih menika:

1) Pasrah

Manungsa gesang menika kedah narima kaliyan takdir ingkang sampun ginaris. Sejatosisipun tiyang gesang ing alam donya menika nasibipun sampun

dipuntemtokaken dening Gusti antawisipun jodho, pati, saha rejeki. Manungsa gesang prayoginipun ngupiya supados gesangipun sae, salajengipun dipunpasrahaken dhumateng Gusti.

Miturut Poerwadarminta (1939: 475) pasrah inggih menika *nyerahaken* sedaya prekawis ing dunya (gesang, pejah, remen, sisah, saha sapanunggalanipun) kanthi sautuhipun dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun pasrah. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nyolong Timun*.

Dipuncariyosaken ngengingi kancil ingkang nyolong timunipun pak tani wonten ing tegal. Pak tani duka sanget amargi tegalipun rusak dening kewan ingkang damel kapitunan ageng. Pak tani damel rekadaya awujud wong-wongan ingkang sampun dipunoser-oseri pulut supados tumempel kenceng sanget menawi kancil nyenggol wong-wongan kasebut.

Kancil kenging rekadayanipun pak tani, ingkang sampun dipunpasang wonten tegal. Kancil boten saged obah malih amargi awakipun nempel ing wong-wongan wau. Dumadakan ki juru tani nuweni tegalipun saha lega amargi kewan ingkang ngrisak tegalipun sampun kepanggih. Kancil dipunbekta wangsul saha dipunkurung ing kranji badhe dipunpindhang dening pak tani. Kancil namung saged pasrah dhumateng Gusti.

Saking cariyos ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih manungsa gesang menika kedah pasrah kaliyan Gusti. Gesang menika kedah legawa nampi

piwales, amargi tumindakipun piyambak ingkang damel susahing tiyang sanes, kados kancil ingkang nyolong timunipun pak tani lajeng dipunkurung wonten kranji badhe dipunsembelih. Kanthi mekaten, gesang menika kedah nindakaken tumindak ingkang sae, salajengipun pasrah dhumateng Gusti supados sedaya kupiya ingkang dipuntindakaken saged ngasilaken kados ingkang dipunkajengaken.

2) Mertobat

Manungsa gesang ing alam donya menika tamtu nate nindakaken tumindak ingkang lepat. Manungsa menika menawi sampun rumaos lepat, lajeng ngraosaken rasa getun keduwung banjur mertobat dhumateng Gusti. Prayoginipun menawi tumindak menika boten namung waton tumindak, ananging kedah ngatos-atos supados boten damel cilakaning tiyang sanes.

Miturut Poerwadarminta (1939: 617) tembung mertobat saking tembung tobat ingkang tegesipun gadhah niat sumungkem dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos, amargi ngraos keduwung dhumateng dosanipun saha boten nglampahi tumindak menika malih

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun mertobat. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Mula Bukane Manuk Gagak Wulune Ireng*.

Dipuncariyosaken ngengingi ula welang ingkang nyakot manungsa. Ula welang ngraosaken getun keduwung amargi ula welang wau tumindak namung nggege nepsu kemawon. Ula Welang sarujuk dipundhawuhi manuk gagak

supados nedahaken kaluwihanipun menawi ula welang gadhah wisa. Pungkasanipun ula welang getun keduwung amargi nyakot manungsa ngantos pejah. Ula welang lajeng mertobat kanthi ngedumaken wisanipun kaliyan ula-ula sanesipun. Pungkasanipun, amargi rumaos getun keduwung sampun nyakot manungsa kalawau, ula welang pados panggenan ingkang dereng nate dipunambah dening manungsa.

Saking cariyos ing inggil saged dipunpendhet dudutan, bilih manungsa gesang menika menawi nindakaken lepat kedah mertobat. Pramila gesang menika boten kenging waton tumindak amargi nggege nepsu kemawon. Waton tumindak menika ndadosaken susahing tiyang sanes saha dhirinipun piyambak. Prayoginipun gesang menika kedah ngatos-atos menawi badhe tumindak, menawi sampun kedadosan kedah mertobat saha boten ngambali malih tumindak ingkang damel cilakaning tiyang sanes kados ula welang ingkang nyakot manungsa kalawau.

b. Manungsa kaliyan Dhirinipun Piyambak

Sambetipun manungsa kaliyan dhirinipun piyambak ngengingi solah bawa. Tuladhanipun inggih menika precaya dhiri, boten kenging murka, aja dumeh lan sapanunggalanipun. Piwulang moral ngengingi solah bawa kaliyan dhirinipun piyambak menika supados manungsa menika langkung sae anggenipun gesang.

Gayut kaliyan andharan wonten ing inggil menika badhe dipunandharaken piwulang moral wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono, inggih menika:

1) Sapa Gawe Nganggo, Sapa Nandur Ngundhuh

Sedaya tumindak ing alam donya menika tamtu wonten piwalesipun. Sinten ingkang nandur bakal ngundhuh. Tumindak ingkang sae pikantuk piwales ingkang sae, dene tumindak ingkang ala pikantuk piwales ingkang ala (Hadiatmaja, 2011: 74). Pramila gesang menika kedah nindakaken kesaenan supados pikantuk kesaenan ugi.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun sapa gawe nganggo, sapa nandur ngundhuh. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Kecemplung Sumur*.

Dipuncariyosaken bilih kancil nembe mlampah pados rekadaya kangge ngakali kewan sanesipun ingkang biasanipun pinuju kepanggih ing sawijining papan panggenan. Amargi kirang ngatos-atos kancil kecemplung sumur tuwa ingkang radi tebih saking desa. Sumur kalawau sampun boten nate dipuntimba. Kancil kethap-kethip wonten ing lebet sumur kaliyan nggetuni nasibipun.

Saking cariyos ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun, bilih sapa gawe nganggo, sapa nandur ngundhuh. Manungsa gesang menika menawi gadhah niat ingkang boten sae pungkasanipun ugi pikantuk asil ingkang boten sae kados dene kancil ingkang pados rekadaya kangge ngakali kewan sanes. Amargi kirang ngatos-atos ndadosaken kancil kecemplung sumur. Pramila gesang ing alam donya menika kedah nindakaken tumindak ingkang sae supados asilipun ugi sae.

2) Sugih Rekadaya

Sugih rekadaya inggih menika gadhah pamikiran ingkang *cerdik, kreatif* kangge nglampahi prastawa menapa kemawon murih saged pikantuk margi kangge mungkasi sedaya prekawis ingkang dipunlampahi. Gayut kaliyan andharan kasebut, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun Sugih Rekadaya. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Ketemu Bruwang*.

(1) “Yen dak adhepi nganggo okol adu tenaga, aku mesthi kalah awit pancen dudu tandhinge, nanging **yen dak adhepi sarana akal aku mesthi menang**”. Mangkono batine Kancil. Sudjono. (2010: 63).

Adhedhasar data no 1 ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih ngadhepi prastawa menika kedah sugih rekadaya ingkang sae, boten kenging ngendelaken saliranipun. Gesang menika, menawi nglampahi prastawa kanthi nggege nepsu kemawon namung ndadosaken padudon. Pramila, sedaya prekawis menika dipunlampahi ngangge akal ingkang sae supados saged uwal kanthi wilujeng boten ndadosaken padudon saha susahing dhirinipun piyambak.

3) Aja Rumangsa Bisa, Nanging Bisaa Rumangsa

Rumangsa bisa inggih menika rumangsa saged nglampahi saha nindakaken menapa kemawon, ngendelaken kaluwihanipun piyambak. Bisa rumangsa inggih menika ngraos menawi dereng saged nindakaken salah satunggaling prekawis kanthi sae, sanajan sejatosipun saged nglampahi kanthi sae saha boten ngasoraken tiyang sanes.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun Aja Rumangsa Bisa nanging Bisaa Rumangsa. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nyolong Timun*.

(2) Celathune, “O... Iya ya. **Yen dak gagas sing bodho kuwi ya aku dhewe.** Lha iya ta, ngendi ana uwong kok arep ngepek mantu kewan. Lha aku iku Asu, Asu kuwi kewan kok kepengin dadi mantune manungsa. Mokal banget. Sudjono (2010: 56).

Adhedhasar data no 2 ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih aja rumangsa bisa nanging bisaa rumangsa. Manungsa gesang menika kedah bisaa rumangsa, supados saged mulat sarira menapa kemawon ingkang kirang sae wonten dhirinipun, kajawi menika supados boten kedadosan kados dene asu belang ingkang rumaos saged dados mantunipun manungsa. Pramila gesang menika boten kenging rumangsa bisa nanging bisaa. Tiyang ingkang bisa rumangsa, gesangipun langkung sae amargi saged ngrumaosi menapa kekirangan ingkang kedah dipunleresaken wonten dhirinipun piyambak, saengga tiyang menika tebih saking raos kuminter.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun aja rumangsa bisa nanging bisaa rumangsa. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Mula Bukane Kuwuk Teleke Kecampuran Suket Alang-alang*.

Dipuncariyosaken bilih kuwuk rumaos menawi prihatinipun sampun ageng amargi menawi dalu pados pangan, dene siang nembe tilem. Manuk cabak nyuwun dhateng kuwuk supados purun toh-tohan kaliyan manuk cabak. Toh-

tohanipun menika boten tilem ing wayah dalu. Kuwuk sarujuk kaliyan panyuwunanipun manuk cabak. Dalunipun toh-tohan kalawau dipunwiwiti. Kuwuk gadhah pangira menawi manuk cabak nyuwara kiik, kiik, kiik menika dereng tilem. Sejatosisipun pangiranipun kuwuk wau klentu, amargi manuk cabak menawi tilem menika mesthi nyuwara kiik kiik kiik tanpa mendhel.

Sansaya dangu kuwuk boten saged ngempet rasa ngantukipun. Dangu-dangu banjur tilem kepati. Manuk cabak rumaos sampun tutug tilemipun tanpa dipunmangertosi kuwuk. Manuk cabak lajeng mendhet alang-alang satekem lajeng dipunbekta kangge nyumpelaken ing silite kuwuk ingkang nembe tilem. Kuwuk kaget lajeng tangi, amargi sampun kawon janji pramila silitipun dipunsumpeli suket alang-alang. Pramila ngantos wekdal menika telekipun kuwuk campur kaliyan suket alang-alang.

Saking cariyos ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih manungsa gesang menika boten kenging rumangsa bisa. Ananging kedah bisaa rumangsa supados boten pikantuk kasusahan amargi sampun rumangsa bisa. Kados dene kuwuk ingkang rumaos betah menawi melek dalu ananging kasunyatanipun ugi boten betah melek dalu saha kuwuk kalah toh-tohan amargi katledoranipun piyambak ingkang gadhah pangira menawi manuk cabak dereng tilem, ananging sejatosipun sampun tilem.

4) Aja Adigang Adigung Adiguna

Adigang adigung adiguna inggih menika ngendelaken kekiyatan, kaluhuran, saha kapinteran (Hadiatmaja, 2011: 69). Watak menika boten kenging

dipuntindakaken wonten ing pagesangan, amargi saged ndadosaken gesang menika boten ayem tentrem saha damel susahipun tiyang sanes.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun Aja Adigang Adigung Adiguna. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Ketemu Bruwang*.

(3).....Aku iki bangsane Bruwang sing wis kondhang kaonang-onang mungguh karosanku. Mula yen kowe kepengin arep manggon ana alas kene, kudu manut sakprentahku sarta nggugu apa kandhaku. Yen kowe nganti wani nyulayani, aja takon dosa dak suwek-suwek lulangmu ndak cuklek-cuklek balungmu!” (Sudjono, 2010: 62).

Adhedhasar data no 3 ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih gesang menika boten kenging ngendel-endelaken kaluwihanipun kangge damel susahing saha cilakaning tiyang sanes, kados dene bruwang ingkang rumaos gumedhe amargi kaluwihanipun. Saenipun, menawi tiyang gadhah kaluwihan dipunginakaken kangge nindakaken prekawis-prekawis ingkang sae saha migunani, boten kangge damel susahing liyan. Watak adigang adigung adiguna menika namung saged nebihaken paseduluran manungsa setunggal kaliyan manungsa sanesipun. pramila watak adigang adigung adiguna menika boten kenging dipuntindakaken ananging kedah dipuntebihi.

5) Precaya Dhiri

Precaya dhiri inggih menika mantep dhateng sedaya tumindak ingkang dipuntindakaken kanthi dhasaring manah. Precaya dhiri menika migunani sanget kangge pagesangan supados langkung gampil anggenipun nglampahi sedaya kahanan ingkang wonten ing alam donya menika.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun Precaya Dhiri. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Mula Bukane Manuk Gagak Wulune Ireng*.

(4) Ula welang mangsuli, “Kanggone aku ora ana samubarang sing kudu dakkuwatirake. **Awit kuwatir utawa rasa was sumelang kuwi mung pikiran ala sing ora guna malah kepara dadi pepalang. Yen aku urip kuwi kudu percaya dhiri ora nganggo ragu-ragu lan was kuwatir.** (Sudjono, 2010: 73).

Adhedhasar data no 4 ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih gesang menika kedah precaya dhiri, kedah gadhah pamikiran ingkang sae, amargi pamikiran ingkang ala boten migunani tumrap pagesangan, kados dene ula welang ingkang gadhah pamikiran bilih pikiran ala menika namung dados pepalang. Manungsa menika nglampahi sedaya tumindak sae menapa kemawon, kedah gadhah raos precaya dhiri supados boten kuwatir.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun Precaya Dhiri. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Mula Bukane Manuk Gagak Wulune Ireng*.

(5) Ula welang mangsuli, “Aku mau rak wis kandha, **yen aku duwe rasa precaya marang dhiri pribadiku dhewe. Dadi samubarang sing dak tindakake iki dhasare manteping ati ora nganggo rasa ragu-ragu.**” Sudjono (2010: 73)

Adhedhasar data no 5 ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih manungsa gesang menika menawi badhe nglampahi sedaya tumindak kedah precaya dhiri, adhedhasar saking manteping manah saha boten ragu-ragu kados dene ula welang ingkang nindakaken samubarang kanthi dhasar manteping

manah. Raos precaya dhiri menika migunani sanget kangge nindakaken menapa kemawon, murih saged lancar sedayanipun.

6) Angon mangsa

Angon mangsa inggih menika tiyang ingkang saged nemtoaken wekdal ingkang jumbuh kangge nglampahi tumindak (Syuropati, 2011: 26). Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun angon mangsa. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Mula Bukane Kuwuk Teleke Kecampuran Suket Alang-alang*.

(6)Kuwuk wangsulan, “aku iki ora bisa mlayu banter apa mabur kayak kowe. **Mulane aku ya kudu angon wektu yen arep tumandang golek pangan.**” (Sudjono, 2010: 83).

Adhedhasar data no 6 ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun menawi badhe nglampahi pakaryan menika kedah angon mangsa, mangertosi wayah supados wilujeng anggenipun pados rejeki, kados dene kuwuk ingkang ngrumaosi boten saged mlajar santer lajeng angon mangsa anggenipun pados pangan. Kanthi angon mangsa, dipunkajengaken sedaya ingkang badhe manungsa tindakaken saged wilujeng, tebih saking pepalang, saha jumbuh kaliyan ingkang dipunkajengaken.

7) Waspada

Waspada inggih menika satunggaling tumindak ingkang kedah ngatos-atos supados asilipun pinaringan sae. Miturut Poerwadarminta (1939: 657) waspada inggih menika awas, kanthi weweka. Manungsa menika kedah emut menawi

gesang ing alam donya menika dados Titahing Gusti saha kedah waspada dhumateng pagoda- pagoda ingkang sawayah-wayah saged muruki.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun waspada. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Mula Bukane Kuwuk Teleke Kecampuran Suket Alang-alang*

(7).....Kuwuk kaget gragapan ditakoni manuk Cabak banjur wangsulan, **“Aku kuwi olehku golek pangan mung yen wayah bengi, yen awan aku wedi lan kawatir yen ketemu manungsa malah oleh mala** (Sudjono, 2010: 83)

Adhedhasar data no 7 ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih manungsa gesang menika kedah waspada, ngatos-atos ing sedaya tumindakipun supados sedaya tumindak ingkang dipunlampahi saha dipunkajengaken pikantuk asil ingkang sae, kados dene kuwuk ingkang waspada anggenipun pados pangan supados boten kenging mala. Raos waspada menika kedah dipungadhahi supados tebih saking bebaya.

8) Boten Kenging Murka

Manungsa gesang ing alam donya menika boten kenging murka kaliyan menapa kemawon. Manungsa kedah emut menawi gesang ing alam donya menika dados Titahing Gusti saha sedaya ingkang wonten ing alam donya menika rriptan Gusti. Pramila gesang menika samadya kemawon supados saged gesang kanthi tentrem.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun boten

kenging murka. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Mula Bukane Kuwuk Teleke Kecampuran Suket Alang-alang*.

(8).....Kuwuk sumambung “toh-tohan apa? Yen toh-tohan panganan genah ora gathuk. Lha wong pangananmu karo pangananmu kuwi beda. Yen toh-tohan dhuwit kok patrapmu **kaya manungsa wae, sing murka marang bandha**..... (Sudjono, 2010: 84).

Adhedhasar data no 8 ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih manungsa gesang menika boten kenging murka kaliyan bandha. Manungsa kedah mangertos bilih bandha menika ingkang saged ndadosaken manungsa ayem-tentrem menawi dipunsyukuri menapa wontenipun. Ananging menawi boten dipunsyukuri saha murka, bandha menika dados prekawis ingkang mbebayani manungsanipun piyambak. Prayoginipun gesang menika samadya kemawon.

c. Manungsa Kaliyan Lingkungan Alam

Sambetipun manungsa kaliyan lingkungan saged awujud njagi lingkungan, boten damel risaking lingkungan, amargi lingkungan menika wigatos sanget kangge pagesangan manungsa. Alam menika kedah dipunjagi supados manungsa gesang ing alam donya menika kalis saking sambekala jalaran risakipun lingkungan. Sambetipun manungsa kaliyan lingkungan menika kaperang dados kalih: manungsa kaliyan kewan, saha manungsa kaliyan alam.

Gayut kaliyan andharan wonten ing inggil menika badhe dipunandharaken piwulang moral wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono. Ing ngandhap menika piwulang moral ingkang wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono :

1) Boten Kenging Ngrisak Lingkungan

Gesang ing alam donya kedah njagi lingkungan. Njagi lingkungan sami tegesipun kaliyan njagi saliranipun manungsa piyambak, amargi menawi lingkunganipun asri, saged damel saliranipun saras saha ndadosaken gesang menika ayem tentrem.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun Boten Kenging Rusoh. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nyolong Timun*.

(9).....“Wah ...begja temenan dina iki nemu rejeki tumpuk undhung. Ora macul, ora nandur ya ora nglanjari mung rekasa mbrobos pager sedhela bisa mangan timun sakarep-karep. “Mangkono batine Kancil karo mangani timun sakepenake. **Tanpa mikir dawa, Kancil anggone mangan timun dijenjah-enjah. Durung entek separo wis methik meneh malah ana sing dipangan sethithik terus diguwang. Mula tilase pating slebar. Timun satagalan rusak kabeh. Godhonge sing isih enom ya dipunggel sakarep-karepe dhewe.** Mula bareng sing duwe tegal nyambangi tegale, kaget weruh kewan rusak disaba kewan sing gawe kapitunan gedhe. (Sudjono, 2010: 49).

Adhedhasar data no 9 ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih manungsa gesang menika boten kenging sakarepipun piyambak ngrisak lingkungan saha mendhet ingkang sanes kagunganipun piyambak. Manungsa gesang kedah purun ngupiya menawi gadhah pepenginan mliginipun kangge dhahar saha sanesipun. Gesang menika boten kenging kados kancil ingkang sakarepipun piyambak ngrisak lingkungan, nedha timun sakarepipun piyambak kamangka sanes kagunganipun. Prayoginipun gesang menika, menawi gadhah kekajengan, kedah ngupaya supados pikantuk asil ingkang kados dene dipunkajengaken, boten kenging ngrisak kagunganipun tiyang sanes.

d. Manungsa kaliyan Manungsa

Sambetipun manungsa kaliyan sesami saged awujud tulung-tinulung kaliyan sesami, gumatos, emut kaliyan kabecikanipun sesami lan sapanunggalanipun. Gesang ing alam donya menika boten kenging sewenang-wenang kaliyan tiyang sanes amargi manungsa menika mbetahaken sesami boten saged gesang piyambak.

Gayut kaliyan andharan wonten ing inggil menika badhe dipunandharaken piwulang moral wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono. Ing ngandhap menika piwulang moral ingkang wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono :

1) Tulung-tinulung

Manungsa gesang ing alam donya menika kedah tulung-tinulung kaliyan sesami. Sampun dados kuwajibanipun manungsa paring pitulungan kaliyan sesami minangka makhluk sosial ing alam donya. Kanthi mekaten, gesang menika kedah paring pitulungan kaliyan tiyang ingkang saweg mbetahaken pitulungan.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun paring pitulungan. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irahan *Kancil Karo Manuk Emprit*.

(10)“Susah merga apa? Coba critaa **dak rungokake** sapa ngerti **aku bisa aweh pitulungan**. “Kandhane kancil ngayem-ayemi. (Sudjono, 2010: 2).

(11).....”Aku tulungana ta Cil, **Tulungen piyikku**. Aku manut saigeh pretikelmumu, waton piyikku slamet wae aku ora bakal lali karo **pitulunganmu**.....”(Sudjono, 2010: 2).

Gayut kaliyan data no 10, 11 ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun tulun-tinulung. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Golek Iwak*.

(12).....**Sapa ngreti yen kowe repot aku bisa mbiyantu, yen kowe susah aku bisa nglipur?** Karo kanca mbok aja kaya ngono ta Cil!”. (Sudjono, 2010: 17).

Gayut kaliyan data no 10, 11, 12 ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono tasih wonten malih piwulang moral ingkang wosipun tulung-tinulung. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Ketemu Cemeng*.

(13).....Kancil banjur ngarih-araih kanthi sareh. “Wis ta aja nangis! **Mengko babonmu dak golekane**. Menenga olehmu nangis, aja sumelang atimu sedhela maneh babonmu mesthi bakal teka nggawa pangan kanggo kowe. (Sudjono, 2010: 68).

(14)Kucing Belang banjur mangsuli, “Iya bener kandhamu Cil. **Dak trima banget pitulungan lan kawigatenmu marang aku lan anakku**. Muga-muga wae anggone padha paseduluran antarane aku lan kowe bisa tetep langgeng lestari salawas-lawase.”(Sudjono, 2010: 69).

Adhedhasar data no 10, 11, 12, 13, 14 ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih manungsa gesang menika kedah tulung-tinulung. Manungsa dados Titahing Gusti ing alam donya ingkang dipunparingi manah, supados ngraosaken kawontenan ing sakiwa-tengenipun. Pramila kawigatosan dhateng sesami wigatos sanget saha kedah dipungadhahi manungsa minangka wujud raos sosialipun manungsa wonten ing pagesangan menika, kados dene kancil ingkang paring pitulungan dhateng cemeng.

2) Gumatos

Gumatos inggih menika satunggaling tumindak ingkang nggatosaken kahananipun tiyang sanes kanthi rasa welas asih. Rasa gumatos menika kedah dipungadhahi manungsa supados gesang menika saged samad sinamadan kaliyan sesami.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun gumatos. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Karo Manuk Emprit*.

Dipuncariyosaken bilih manuk emprit sajodho rina wengi tansah susah atinipun amargi wit tebu badhe dipunrembang kamangka piyikipun dereng saged mabur. Manuk Emprit sajodho nyuwun pitulungan dhateng kancil. Kancil sagah paring pitulungan dhateng manuk emprit. Kancil rekadaya kanthi cara kumlebat saha njrag wonten ing sakiwa tengenipun wit ingkang badhe dipunrembang. Kirang langkung setunggal minggu tiyang ingkang badhe ngrembang tebu ngoyak-oyak kancil, dereng sios wit menika dipunrembang piyikipun sampun saged mabur. Manuk Emprit saanak bojonipun ngaturaken panuwun dhateng kancil saha gadhah pangajeng-ajeng saged manjing pasedherekan.

Saking cariyos ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih gesang menika kedah gumatos. Raos gumatos tiyang sepuh menika ageng sanget kaliyan anak kados dene manuk emprit ingkang ngraosaken susah amargi tansah was sumelang kaliyan piyekipun, pramila pados pitulungan. Manungsa ing ing alam donya menika kedah gumatos kaliyan tiyang sepuhipun amargi raos gumatosipun

tiyang sepuh dhateng lare-larenipun menika tamtu ageng sanget, sedaya upaya dipuntintindakaken kangge kesaenan gesangipun lare-larenipun.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun gumatos. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Karo Wedhus Prucul*.

Dipuncariyosaken ngengingi wedhus prucul ingkang nembe nandhang susah. Kethek cariyos dhateng wedhus prucul menawi boten enggal-enggal masrahaken anakipun kaliyan macan, wedhus prucul saha anakipun badhe langkung cilaka amargi badhe dipunsiksa macan. Wedhus prucul judheg saha susah atinipun ngantos awakipun kera, nedha boten doyan, tilem klisikan, atinipun namung tansah was sumelang menawi samangsa-mangsa dipuntekani macan. Dumadakan wedhus prucul emut dhateng kancil ingkang sugih rekadaya saha remen tetulung dhateng kewan sanesipun ingkang nembe nandhang susah. Wedhus prucul lajeng madosi papan dunungipun kancil. Wedhus prucul kepanggih kaliyan kancil lajeng cariyos menapa prekawisipun saha nyuwun tulung kaliyan kancil. Kancil sagah paring pitulungan dhateng wedhus prucul. Kancil ngakali macan. Kancil cariyos menawi ing lebet belik bening wonten sirah macan ingkang ketingal. Sirah macan menika sejatosipun ayang-ayangipun sirahipun macan piyambak. Macan ajrih sanget lajeng mlajar nyingkiri kancil mantuk dhateng tengah wana.

Saking cariyos ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun tiyang sepuh menika raos gumatosipun kaliyan larenipun ageng sanget. Sedaya upaya badhe

dipuntindakaken supados larenipun sae saha wilujeng anggenipun gesang. Pramila minangka lare prayoginipun kedah gumatos ugi kaliyan tiyang sepuhipun.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono tasih wonten malih piwulang moral ingkang wosipun gumatos. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Ketemu Cemeng*.

Dipuncariyosaken bilih Cemeng ingkang nembe ngungun dipuntilar babonipun pados pangan. Cemeng ngungun amargi daging tikus pasedhiyanipun dipunrebut peksi gagak. Dumadakan kancil dumugi saha paring panglipur dhateng cemeng. Sampun sawetara, babonipun cemeng dumugi mbekta daging tikus kangge cemeng. Kucing belang lajeng ngaturaken panuwun dhateng kancil amargi sampun paring pitulungan dhateng cemeng.

Saking cariyos ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih tiyang sepuh menika raos gumatosipun kaliyan larenipun ageng sanget. Salah satunggalipun raos gumatosipun tiyang sepuh kaliyan larenipun inggih menika madosaken rejeki kangge nyekapi kabetahan larenipun kados dene kucing belang ingkang pados pangan kangge cemeng. Pramila lare ugi kedah gumatos kaliyan tiyang sepuhipun.

Saking tetiganing cariyos ing inggil sampun kacihna bilih raos gumatosipun tiyang sepuh dhateng putranipun menika ageng sanget. Sedaya upaya badhe dipunlampahi tiyang sepuh supados putranipun wilujeng. Pramila gesang menika minangka putra ugi kedah gumatos dhateng tiyang sepuhipun.

Raos tresnanipun tiyang sepuh dhateng putranipun menika boten wonten tandhinganipun.

3) Boten Kenging Mentengaken Kepentingan Pribadi.

Manungsa gesang ing alam donya menika boten kenging mentengaken kepentingan pribadi. Boten kenging mentengaken kepentingan pribadi wujud manungsa minangka makhluk sosial. Boten mentengaken kepentingan pribadi dipunkajengaken supados gesang menika guyub rukun.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun boten kenging mentengaken kepentingan pribadi. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil karo Kethek*.

(15).....“**Yen pengin ya meneka dhewe!**”. Kethek kandha mangkono mau **karo mbalangake kulit gedhang** marang kancil.....
(Sudjono, 2010: 8).

Adhedhasar data no 15 ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih manungsa gesang ing alam donya menika boten kenging mentengaken kepentingan pribadi, kados dene kethek ingkang dhawuh dhateng kancil supados menek piyambak. Gesang ing alam donya menika tamtu mbetahaken tiyang sanes. Pramila manungsa gesang menika boten kenging mentengaken kepentinganipun piyambak. Gesang menika boten saged piyambak, pramila kedah nggatosaken kawontenanipun tiyang sanes, boten kenging namung mentengaken kepentinganipun piyambak.

4) Boten Kenging Nyacad Liyan

Manungsa gesang ing alam donya menika boten kenging nyacad liyan, amargi tumindak menika saged damel susahing liyan ugi susahing dhirinipun piyambak. Nyacad tiyang sanes menika boten wonten ginanipun namung saged ndadosaken padudon. Prayoginipun kedah ngormati tiyang sanes supados gesang menika ayem-tentrem.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun boten kenging nyacad liyan. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Golek Iwak*.

(16) Dumadakan kancil mangsuli kanth sengol. “Apa! Mundhak meden-medeni iwak. **Cocotmu njeber kaya bongkot pring, siyungmu nyronggot kaya siyung buta ngono kuwi marahi iwake padha wedi.** Lunga kana aja melu aku, mundhak ngregon-ngregoni wae!”(Sudjono, 2010: 17).

(17).....**Kupingmu amba nanging budhek, mripatmu ciyut ora sumbut karo gedhene endhasmu.**”(Sudjono, 2010: 19).

Gayut kaliyan data no 16, 17 ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang awujud boten kenging nyacad liyan. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Ketemu Bruwang*.

(18) “He...! Kowe bangsane kewan apa? **Pawakanmu cilik, gedhemu mung sakepel.....** (Sudjono, 2010: 62).

Gayut kaliyan data no 16, 17, 18 ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun

ingkang awujud boten kenging nyacad liyan. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Ketemu Cemeng*.

(19).....“Wis Gak, suwaramu pancen elek, lara kupingku suwe-suwe ngrungokake suwaramu sing kaya ember pecah kuwi.”.....(Sudjono, 2010: 71).

Adhedhasar data no 16, 17, 18, 19 ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih manungsa gesang menika boten kenging nyacad liyan. Manungsa gesang menika boten kenging rumaos langkung sampurna tinimbang tiyang sanes kados ing pethikan-pethikan ing inggil. Gesang menika boten wonten ginanipun menawi namung kangge nyacad liyan. Kathah tumindak ingkang langkung sae dipunlampahi tinimbang nyacad tiyang sanes, amargi sedaya manungsa menika sami wonten ing ngarsanipun Gusti. Inggih mbedakaken inggih menika amal kesaenanipun. Pramila gesang menika boten kenging nyacad liyan.

5) Sapa Salah Seleh

Sedaya tumindak ing alam donya menika tamtu wonten piwalesipun. Tumindak ala menawi dipuntutup-tutupi kados menapa kemawon, pungkasanipun badhe ketingal (Syuropati, 2010: 210). Pramila prayoginipun menawi badhe tumindak ingkang ngatos-atos supados wilujeng ing pundi kemawon.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun sapa salah seleh. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nunggu Ula Turu*.

Dipuncariyosaken bilih macan menika mendhem niat awon dhateng kancil, menawi macan badhe paring piwales dhateng kancil. Ing sawijining dinten macan kepanggih kaliyan kancil, macan sampun ngigit-igit sanget badhe males wirang. Kancil menika kewan ingkang panci sugih rekadaya. Kancil cariyos dhateng macan, menawi kancil nembe nengga sabuk wasiatipun Kanjeng Nabi Suleman. Sinten kemawon ingkang ngangge sabuk menika bakal pikantuk begja sadangunipun saha boten kenging alangan ing pagesangan menika.

Mireng cariyosipun kancil, macan kepengin ngangge sabuk wasiat kalawau. Sejatosisipun sabuk wasiat ingkang dipuncariyosaken kancil menika ula ingkang nembe tilem ngleker. Kancil sarujuk sabuk wasiat wau dipunginakaken dening macan. Kancil rumaos sampun pikantuk margi kangge ngakali macan lan uwal saking macan. Kancil pamit dhateng macan badhe pados pangan sekedhap, ingkang sejatosipun kancil badhe nyingkiri macan. Macan rumaos sampun dangu sanget nengga kancil. Amargi macan sampun telas sarehipun lajeng nyandhak sabuk wasiat kalawau ingkang sejatosipun ula tilem. Ula kaget, lajeng nggubed macan. Macan mbudidaya nguculi gubedanipun ula wau ngantos macan saged uwal saking bebaya kalawau.

Saking cariyos ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun sapa salah seleh. Tiyang ingkang nindakaken lepat menika badhe ngraosaken gesang ingkang boten ayem amargi gadhah *mungsuh*, kados dene kancil ingkang ajrih dhateng macan lajeng pados rekadaya kangge ngakali macan, supados kancil saged uwal. Watak sapa salah bakal seleh menika boten kenging dipuntuladha. Pramila gesang menika kedah tumindak ingkang sae supados wilujeng ing papan pundi kemawon.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun sapa salah seleh. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nunggu Jenang Wasiat*.

Dipuncariyosaken bilih ing sawijining dinten kancil kepanggih kaliyan macan. Macan badhe males wirangipun dhateng kancil, amargi rumaos sampun kathah dipunakali dening kancil. Kancil menika panci kewan ingkang sugih akal. Kancil cariyos dhateng macan menawi dinten menika piyambakipun nembe netepi dhawuhipun Nabi Suleman. Dhawuhipun inggih menika supados kancil nengga jenang wasiat ingkang kasiatipun sinten ingkang nedha jenang wasiat kalawau dados sekti mandraguna. Macan lajeng kepengin sanget nedha jenang wasiat wau. Kancil rumaos pikantuk rekadaya kangge nyingkiri macan. Kancil lajeng sarujuk menawi jenang wasiat wau badhe dipuntedha macan. Sakderengipun macan nedha, kancil nyuwun pamit kanthi rekadaya mubeng ningali kawontenan, menawi kancil boten wangsul ateges kawontenanipun aman.

Macan sampun sawetawis nengga kancil ananging kancil boten wangsul. Macan banjur enggal-enggal nubruk jenang wasiat ingkang taksih dipuntutupi godhong jati. Sakbibaripun godhong jati dipunbika macan lajeng kaget amargi sejatosipun jenang wasiat kalawau lethong kebo. Macan muring-muring ngundhamana kancil.

Saking cariyos ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun sapa salah seleh. Tiyang ingkang nindakaken lepat menika badhe ngraosaken gesang ingkang boten ayem amargi gadhah *mungsuh*, kados dene kancil ingkang ajrih dhateng

macan lajeng pados rekadaya kangge ngakali macan, supados kancil saged uwal. Watak sapa salah bakal seleh menika boten kenging dipuntuladha. Pramila gesang menika kedah tumindak ingkang sae supados wilujeng ing papan pundi kemawon.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun sapa salah seleh. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nunggu Gong Wasiat*.

Dipuncariyosaken bilih kancil kepanggih kaliyan macan. Macan ingkang sampun ngigit-igit sanget badhe paring piwales dhateng kancil, amargi sampun kathah sanget dipunakali kancil. Sampun dados adatipun menawi kancil panci sugih rekadaya. Kancil cariyos dhateng macan menawi kancil pikantuk impen kangge madosi gong wasiat. Menawi gong kalawau dipuntabuh saged pikantuk kanugrahan. Salajengipun kancil kaliyan macan lajeng madosi sesarengan gong wasiat kalawau. Macan lajeng manggihi gong wasiat ingkang gumandhul ing uwit banjur gineman kaliyan kancil. Kancil rekadaya boten mangertos menapa ginanipun gong kalawau, ananging sejatosipun sampun mangertos langkung rumiyin. Kancil cariyos dhateng macan menawi gong wasiat kalawau kenging dipuntabuh menawi kawontenanipun sepi. Macan sarujuk menawi kancil nilaraken papan menika. Kancil lajeng lunga, dene macan boten sranta malih muruki gong wasiat kalawau lajeng dipunjagung. Macan kaget sanget amargi sejatosipun gong wasiat kalawau omah tawon endhas. Tawon ingkang atusan kalawau lajeng ngrubung sirahipun macan amargi sampun ngrisak omahipun tawon kalawau.

Saking cariyos ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun sapa salah seleh. Tiyang ingkang nindakaken lepat menika badhe ngraosaken gesang ingkang boten ayem amargi gadhah *mungsuh*, kados dene kancil ingkang ajrih dhateng macan lajeng pados rekadaya kangge ngakali macan, supados kancil saged uwal. Watak sapa salah bakal seleh menika boten kenging dipuntuladha. Pramila gesang menika kedah tumindak ingkang sae supados wilujeng ing papan pundi kemawon.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun sapa salah seleh. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nunggu Suling Wasiat*.

Dipuncariyosaken bilih kancil kepanggih kaliyan macan. Macan ingkang sampun ngigit-igit sanget badhe paring piwales dhateng kancil, amargi piyambakipun sampun kathah sanget dipunakali kancil. Sampun dados adatipun menawi kancil panci sugih rekadaya. Kancil cariyos dhateng macan, bilih wonten swanten ingkang dipunpirengaken macan menika suling wasiat kagunganipun Kanjeng Nabi Sulaeman. Kancil cariyos menawi sinten kemawon ingkang saged ngginakaken suling wasiat wau bakal dados pujangga ingkang wasis ngrumpaka basa ingkang endah dhapukanipun saha becik wosipun.

Kancil rumaos pikantuk cara kangge ngakali macan, amargi macan sampun pitados kaliyan cariyosipun kancil kalawau. Kancil lajeng cariyos menawi badhe ngginakaken suling wasiat, ilatipun kedah melet saha tumempel ing perangan suling. Kancil lajeng mlajar nggeblas. Dene macan muruki pring gesekan lajeng melet nempelaken ilatipun ing sela-selanipun pring menika.

Dumadakan wonten angin tumiyup santer sanget, pring gesekan kalawau obah nyepit ilatipun macan igkang dipuntempelaken ing sela-selaning pring gesekan wau. Saking kagetipun, macan lajeng mbengok ngantos dhawah semaput.

Saking cariyos ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun sapa salah seleh. Tiyang ingkang nindakaken lepat menika badhe ngraosaken gesang ingkang boten ayem amargi gadhah *mungsuh*, kados dene kancil ingkang ajrih dhateng macan lajeng pados rekadaya kangge ngakali macan, supados kancil saged uwal. Watak sapa salah bakal seleh menika boten kenging dipuntuladha. Pramila gesang menika kedah tumindak ingkang sae supados wilujeng ing papan pundi kemawon.

Saking sekawan cariyos ing inggil sampun kacihna bilih sinten ingkang salah bakal seleh kados dene kancil ingkang ajrih dhateng macan lajeng pados rekadaya supados uwal saking macan. Watak sapa salah seleh menika boten kenging dipuntuladha. Pramila gesang menika kedah nindakaken tumindak ingkang sae supados gesangipun wilujeng ing pundi kemawon. Manungsa kedah emut bilih tumindak ala ingkang dipuntutupi kados menapa kemawon badhe manggihi piwalesipun ugi.

6) Boten Kenging Gampil Kebrongot Manahipun

Manungsa gesang ing alam donya menika boten kenging gampil duka amargi saged ndadosaken tiyang menika gampil gerah saha boten dipunremeni tiyang sanes. Manungsa gesang menika kedah mangertos bilih sedaya prekawis menika saged dipunlampahi kanthi manah ingkang sareh.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun boten

gampil kebrongot manahipun. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Karo Kethek*.

(20) **“Tanganku ora ceko. Iki rasakna dak balang ndhasmu menyonyo.”**Wangsulane Kethek kanthi jengkel banget. (Sudjono, 2010: 9).

(21) **“Cekoo, ceko, nganti kiamat ora bakal klakon bisa mbalang aku nganti kena.”Kethek saya mangkel tanpa mikir dawa Kancil terus dibalangi nganggo gedhang sing mateng-mateng, malah Kethek ora kober mangan jalaran kebrongot atine diece Kancil.** (Sudjono, 2010: 9).

Gayut kaliyan data no 20, 21 ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun boten gampil kebrongot manahipun. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Golek Iwak*.

(22).....**“Apa kok kira aku wedi karo kowe? Gedhemu mung sakepel wae dak sronggot gegermu dadi jenat tenan kowe. Ayo munia maneh sing luwih nylekit yen kowe bosen nyawang srengenge dina iki! Apa kali kuwi kaline mbahmu?”**(Sudjono, 2010: 17).

(23) **Gajah banjur celathu.”** Edan tenan kowe Cil, **diajak rembugan becik-becik wangsulanmu nggladrah ora genah, gawe seriking atiku. Apa satemene kowe kuwi pancen sengaja njarag aku kareben nesu.....** (Sudjono, 2010: 19).

Gayut kaliyan data no 20, 21, 22, 23 Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun boten gampil kebrongot manahipun. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nunggu Gong Wasiat*.

(24).....**Wis ping pira kowe gawe cilaka lan wirange sapadha-padhane kewan ing alas kene klebu aku barang iki. Dina iki kowe ora bakal bisa uwal maneh lan mesthi dadi jenat kowe.” Mangkono kandhane Macan Gembong karo mencereng.** (Sudjono, 2010: 42).

Gayut kaliyan data no 20, 21, 22, 23, 24 ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun boten gampil kebrongot manahipun. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nunggu Suling Wasiat*.

(25) Macan banjur nugel rembuge Kancil, **“Cukup! Ora prelu kowe arep ngalembana aku mung arep butuh males wirang kowe.”**(Sudjono, 2010: 46).

Adhedhasar data no 20, 21, 22, 23, 24, 25 saged dipunpendhet dudutanipun bilih manungsa gesang menika boten kenging gampil kebrongot manahipun. Gesang menika kedah sabar, boten kenging gampil kebrongot manahipun kados dene kethek, gajah, macan kados ing pethikan inggil. Prayoginipun nglampahi prekawis, boten kenging ngangge *emosi* ananging dipunlampahi kanthi manah ingkang sareh supados boten damel susahing dhirinipun-piyambak. Gampil kebrongot manahipun namung saged ndadosaken padudon kaliyan sesami.

7) Boten Kenging Drengki saha Meri

Manungsa gesang ing alam donya menika boten kenging gadhah watak drengki saha meri kaliyan tiyang sanes. Jodho, rejeki, pati menika sampun dipungarisaken dening Gusti. Manungsa namung saged ngupiya kanthi temen supados gesang menika ayem-tentrem lair saha batosipun.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun boten

kenging drengki saha meri. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Karo Baya*.

(26) Baya mangsuli, “Emoh yen dudu atimu. **Aku kepengin mangan atimu, jalaran aku kepengin pinter, sugih akal sarta julig kayak kowe.** Padha- padha kewan kowe kuwi kondhang, sugih akal, pinter tur julig.”(Sudjono, 2010: 34).

Adhedhasar data no 26 ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih gesang menika boten kenging drengki saha meri kaliyan tiyang sanes. Manungsa menika kedah saged narima kaluwihanipun saha kekiranganipun ingkang wonten ing dhirinipun. Prayoginipun gesang menika kangge nindakaken prekawis-prekawis ingkang ngasilaken faedah kangge dhirinipun piyambak saha tiyang sanes supados langkung sae. Gesang menika boten wonten ginanipun menawi namung kangge drengki saha meri kaliyan tiyang sanes, kados dene baya ingkang badhe nedha atinipun kancil supados sugih akal kados kancil. Gesang menika kedah emut, menawi manungsa setunggal kaliyan setunggalipun menika gadhah kaluwihan piyambak-piyambak, dados boten kenging drengki saha meri kaliyan tiyang sanes.

8) **Kedah Samadya**

Gesang ing alam donya menika kedah samadya kemawon. Manungsa gesang menika wekdal nandhang susah boten kenging ngraos susah sanget, wekdal saweg bingah boten kenging bingah sanget, sedaya wau samadya kemawon supados kiyat ing kahanan kados pundi kemawon.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun kedah

samadya. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irahan *Kancil Karo Wedhus Prucul*.

(27).....,Wedhus Prucul banjur kandha.“Oh Cil, ora mangsa ora kewan, sing jenenge titah kuwi **yen lagi nandhang susah mangan ora doyan turu klisikan, lungguh ora jenak, yen mlaku ndilalah ya nabrak-nrabak.** (Sudjono, 2010: 11).

Adhedhasar data no 27 ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih manungsa gesang menika prayoginipun ingkang samadya kemawon supados boten ngraos susah sanget, rikala nandhang susah. Manungsa gesang kedah mangertos bilih gesang ing alam donya tamtu wonten pacobanipun. Gumantung saking manungsanipun piyambak kados pundi nyikapi prekawis wau. Boten kenging kados wedhus prucul ingkang nembe susah lajeng ngraos ngrentes sanget. Ngrentes sanget menika boten wonten ginanipun. Prayoginipun menawi saweg nandhang susah, manungsa menika boten kenging ngrentes sanget, ananging kedah pados margi kangge mungkasi prekawis menika.

9) **Kedah Gadhah Unggah-Ungguh**

Manungsa gesang ing alam donya kedah gadhah unggah-ungguh kangge adhedhasar tumindak menapa kemawon. Unggah-ungguh menika ingkang ndadosaken gesang bebrayan saged leres saha wilujeng.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun kedah gadhah unggah-ungguh. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Karo Wedhus Prucul*.

(28).....“He, Macan! **Aja ugal-ugalan medhayoh ora ngreti tata krama,** anggepmu apa..... (Sudjono, 2010: 12).

Adhedhasar data no 28 ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih manungsa gesang ing alam donya menika kedah gadhah unggah-ungguh. Tiyang jawi menika gadhah unen- unen ajining dhiri saka lathi, ajining awak saka tumindak, ajining raga saka busana. Pramila menawi badhe nindakaken tumindak menapa kemawon kedah adhedhasar unggah-ungguh. Unggah-ungguh menika kedah dados linambaran kangge manungsa tumindak wonten ing pundi kemawon.

10) Aja Adigang Adigung Adiguna.

Manungsa gesang ing alam donya menika boten kenging ngendel-endelaken kekiatan, keluhuran, saha kapinteranipun (Hadiatmaja, 2011: 69). Manungsa kedah tansah emut gesang ing alam donya menika dados Titahing Gusti. Pramila boten kenging ngewak-ewakake kaliyan sinten kemawon amargi Gusti menika gampil sanget menawi kersa ngewahi nasibipun manungsa gesang.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun aja adigang adigung adiguna. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nunggu Suling Wasiat*.

(29) Kancil sumambung,”Mula kowe kudu ngerti marang aku. **Jalaran aku iki sing dadi lantaran kabegjan lan kamulyanmu.**” (Sudjono, 2010: 47).

Gayut kaliyan data no 29 ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun aja adigang adigung adiguna. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Balapan Karo Keong*.

(30) “ Yooong, keyong! **Kowe aja ngimpi yen arep balapan karo aku. Apa maneh kepingin menang. Ora bakal klakon kuwi.** (Sudjono, 2010: 58).

Gayut kaliyan data no 29, 30 ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun aja adigang adigung adiguna. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Ketemu Bruwang*.

(31).....**Aku iki bangsane Bruwang sing wis kondhang kaonang-onang mungguh karosanku. Mula yen kowe kepengin arep manggon (32) ana alas kene, kudu manut sakprentahku sarta nggugu apa kandhaku. Yen kowe nganti wani nyulayani, aja takon dosa dak suwek-suwek lulangmu ndak cuklek-cuklek balungmu!”.** (Sudjono, 2010: 62).

(33)**Suwaraku wae sanadyan ora mbengok cukup kanggo mateni apa wae, yen perlu mung cukup dak senggol apa dak idoni wis mesthi matine, yen aku gelem tumandang.** “(Sudjono, 2010: 64).

(34).....**Dak pikir-pikir kok ya ora becik watak adigang adigung lan adiguna iku. Bener Cil, sadhuwure langit isih ana langit sing luwih dhuwur maneh.”**(Sudjono, 2010: 66).

Adhedhasar data no 29, 30, 31, 32, 33, 34 ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih manungsa gesang menika boten kenging adigang adigung adiguna utawi ngendel-endelaken kaluwihanipun. Tiyang gesang menika kedah emut, menawi wonten ingkang langkung gadhah kaluwihan menapa kemawon inggih menika Gusti. Pramila sanadyan gadhah kaluwihan, prayoginipun boten kenging gumedhe, ingkang samadya kemawon supados gesang menika ayem-tentrem.

11) Boten Kenging Waton Ngendika

Manungsa gesang ing alam donya menika prayoginipun boten kenging waton ngendika, amargi waton ngendika menika saged ndadosaken cilakaning

dhirinipun piyambak saha damel susahing tiyang sanes. Pramila menawi badhe ngendikan kedah dipunjagi saha ngatos-atos supados wilujeng wonten pundi kemawon.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun aja waton muni. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Golek Iwak*.

(35) Keprungu tembunge Kancil sengol nylekit mau Celeng dadi nesu banget. “Cil, **yen ngomong nganggo dipikir! Aja waton menga cangkemu wae**. Serik atiku krungu rembugmu sing kurang ajar kuwi. Ditakoni kanthi becik dipatrapi apik kok wangsulanmu nglarani ati..... (Sudjono, 2010: 17).

Adhedhasar data no 35 ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih manungsa gesang menika boten kenging waton ngendika sakarepipun piyambak. Waton ngendika menika watak ingkang kedah dipuntebihi, amargi saged damel susahing manah tiyang sanes. Gesang ing alam donya menika sami-sami ngendikan prayoginipun ngendikan ingkang wonten faedahipun. Ngendikan ingkang wosipun nyacad liyan menika boten wonten ginanipun namung saged ndadosaken padudon.

12) Boten Kenging Sewenang-Wenang.

Manungsa gesang menika boten kenging sewenang-wenang kaliyan tiyang sanes. Watak sewenang-wenang menika ndadosaken tebih saking paseduluran ugi gesang menika boten tentrem.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun boten

kenging sewenang-wenang. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Ketemu Cemeng*.

(36)**Yen nekad kok pangan aja takon dosa! Kowe mengko mesthi dak dadekake bathang kanggo tambah pasedhiyan panganku!**”. Kandha mangkono iku manuk Gagak terus njupuk daging tikus sing ana ngarepe Cemeng ing jero gowok banjur nggeblas mabur lunga. (Sudjono, 2010: 67).

(37)“Biyungku lagi lunga nggolekake pangan aku. Iki mau aku lagi arep mangan daging pasedhiyanku, **dumadakan ana manuk Gagak teka terus ngrebut daging sing arep dak pangan digawa mabur lunga. Yen aku ora oleh malah aku arep dipatani.**” (Sudjono, 2010: 68).

Adhedhasar data no 36, 37 ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih manungsa gesang ing alam donya menika boten kenging sewenang-wenang kaliyan sesami kados dene manuk gagak ingkang sewenang-wenang dhateng cemeng. Watak sewenang-wenang menika kedah dipuntebihaken supados boten damel susahing liyan. Manungsa gesang menika prayoginipun nindakaken tumindak ingkang sae boten malah tumindak ingkang ndadosaken susahing liyan kados tumindak sewenang-wenang kalawau.

13) Ana Rembug Becik Dirembug

Manungsa gesang ing alam donya menika tamtu gadhah prekawis ingkang wonten gegayutanipun kaliyan tiyang kathah. Pramila prekawis ingkang wonten gegayutanipun kaliyan tiyang kathah menika prayoginipun dipunrembug sesarengan (Hadiatmaja, 2011: 75). Kanthi rerembugan dipunkajengaken saged kepanggih caranipun mungkasi prekawis kanthi sae.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun ana

rembug becik dirembug . Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nunggu Gong Wasiat*.

(38) Celeng banjur sumambung. “Nanging aja banjur akal-akalan ta Cil. **Ana rembug padha dirembug. Jarene musyawarah untuk mufakat.** Kok arep memaksakan kehendak marang liyan kuwi ya ora bener yen manut aku.”(Sudjono, 2010: 21).

Gayut kaliyan data no 38 ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun ana rembug becik dirembug . Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nunggu Ula Turu*.

(39).....**Ana rembug padha dirembug, ana prekara padha diatasi nganggo cara sing paling aman lan kepenak.** Aja kesusu keburu nepsu. Mangkono kandhane Kancil rada gugup. (Sudjono, 2010: 28).

Gayut kaliyan data no 38, 39 ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang awujud ana rembug becik dirembug . Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Ketemu Bruwang*.

(40).....“Iya! Ya kudu ngono kuwi sing apik, **ana rembug padha dirembug, ana ruwet renteng padha diudhari, ngono lho carane.....** (Sudjono, 2010: 65).

Adhedhasar data no 38, 39, 40 ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih manungsa gesang menika menawi wonten rembug becikipun dipunrembug supados pikantuk margi kangge mungkasi prekawis kanthi adil saha boten ndadosaken padudon, boten kenging nggege nepsunipun piyambak. Rerembungan kaliyan sesami menika, dipunkajengaken langkung gampil anggenipun pados margi kangge mungkasi prekawis.

14) Ana Sethithik Didum Sethithik, Ana Akeh Didum Akeh

Manungsa gesang ing alam donya menika kedah tumindak adil kaliyan sinten kemawon. Tumindak adil menika menawi dipunlampahi ing pagesangan menika ndadosaken gesang menika rukun saha paseduluran kaliyan sesami langkung rumaket (Hadiatmaja, 2011: 76).

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun ana sethithik didum sethithik, ana akeh didum akeh. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Golek Iwak*.

Dipuncariyosaken bilih kancil, celeng, macan, lan gajah badhe pados ulam ing lepen kidul wana. Kewan-kewan kalawau gugur-gunung andum gawe satemah pikantuk ulam tiga ingkang agengipun boten sami. Pungkasanipun kewan kalawau bingung anggenipun ngedum saha ndadosaken padudon. Kewan-kewan kalawau pados menangipun piyambak-piyambak. Ing satengahing padudon kethek dumadakan dugi ing papan menika banjur nimbrung rerembungan. Kethek ngakali kancil, gajah, celeng, macan kanthi cara paring pitulungan kangge ngedhumaken ulam kalawau wau kanthi adil. Kethek nugel ulam kalih ingkang alit-alit wau dados sekawan dene kethek mendhet ulam ingkang ageng piyambak banjur mlajar klepat. Kancil, gajah, macan, saha celeng ngigit-igit sanget dhateng kethek saha badhe males wirangipun menawi sawayah-wayah kepanggih kethek.

Saking cariyos ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih manungsa gesang menika kedah adil. Ana sethithik didum sethithik, ana akeh didum akeh. Gesang menika boten kenging pados menangipun piyambak, ingkang

pungkasanipun namung ndadosaken susahing dhirinipun piyambak. Kados cariyos ing inggil. Kancil, gajah, macan, saha celeng boten wonten ingkang sami ngalah anggenipun badhe ngedhum ulam ingkang pungkasanipun dipun^{apusi} dening kethek.

15) Kedah Jatmika

Watak jatmika menika salah satunggaling watak ingkang sae. Watak jatmika inggih menika ngengingi praen ingkang *tenang* (Hadiatmaja, 2011: 59). Watak jatmika menika kedah dipuntindakaken wonten ing pagesangan supados gesangipun saged wilujeng saha ayem-tentrem.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun kedah jatmika. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nunggu Suling Wasiat*.

(41) Kuwatir yen Macan muring-muring kancil banjur mangsuli, “Satemene kowe mau nalika lagi teka mau arep dak kandhani prakara kuwi, **nanging patrapmu ora sumanak mung nesu nggugu karepmu dhewe** mula aku ya trima meneng ora dak bacutke..... (Sudjono, 2010: 46).

Adhedhasar data no 41 ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih manungsa gesang menika kedah jatmika utawi gadhah patrap ingkang sae kados pundi kemawon kahananipun, boten kenging kados macan ingkang nedahaken patrap ingkang boten sumanak. Patrap ingkang sae langkung sekeca dipunpirsani tiyang sanes saha boten ndadosaken tiyang sanes ajrih. Menawi gesang menika dipunlampahi kanthi patrap ingkang boten sekeca dipunpirsani, saged ndadosaken tebihing pasedherekan.

16) Aja Ngewak-Ewakake

Manungsa gesang ing alam donya menika boten kenging ngewak-ewakake. Aja dumeh sugih bandha, gadhah kalenggahan lajeng sewenang-wenang kaliyan tiyang sanes saha ngasoraken. Manungsa kedah emut dhumateng Gusti ingkang langkung Kuwaos tinimbang manungsa, pramila boten kenging ngewak-ewakake tiyang sanes.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun aja ngewak-ewakake. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nyolong Timun*.

(42) Kancil, “ Lha... gene ya ngreti. Mbok ya sinau olah pikir sithik, aja mung waton bisa jegung baune wae! **Ya ora maido lha wong kowe kuwi ya mung asu. Bapakmu asu, mbokmu asu, kakek moyangmu ya mung asu, mula wis lumrah yen ora bisa mikir.....** (Sudjono, 2010: 53).

Gayut kaliyan data no 42 ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun aja ngewak-ewakake. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Ketemu Bruwang*.

(43) Ora sranta Bruwang munggel kandhane Kancil. “Kaluwihanmu apa coba? Aku kepengin weruh yen **kowe kewan ora mbejaji kaya ngono kuwi duwe kaluwihan.....** (Sudjono, 2010: 64).

Adhedhasar data no 42, 43 ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih manungsa gesang menika boten kenging ngewak-ewakaken utawi rumaos langkung *kuminter* tinimbang tiyang sanes, kados dene kancil ingkang ngewak-ewakaken asu saha bruwang ingkang ngewak-ewakaken kancil. Pramila menawi tiyang sanes menika gadhah kekirangan, langkung prayogi tiyang sanes menika

dipunparingi piwulang kados pundi ingkang leres supados saged mulat sarira Ngewak-ewakaken tiyang sanes menika boten wonten ginanipun, ananging namung saged ndadosaken padudon.

17) Sugih Rekadaya

Sugih rekadaya inggih menika gadhah pamikiran ingkang *cerdik, kreatif* kangge ngadepi prastawa menapa kemawon murih saged pikantuk margi kangge mungkasi sedaya prekawis ingkang dipunlampahi.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun sugih rekadaya. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil karo Kethek*.

Dipuncariyosaken bilih kancil pados pisang, ananging kancil boten saged menek wit gedhang kalawau. Lajeng kancil kepanggih kaliyan Kethek. Sampun dados adatipun menawi kancil menika sugih akal. Kancil nyacad kethek menawi tanganipun kethek ceko. Kethek ingkang nembe menek wit pisang dipununi-uni kancil menawi kethek menika boten saged mbalang kancil ngantos paripurnaning jaman. Kethek kebrongot manahipun, lajeng mbalang kancil, ananging kethek boten sadar menawi pisangipun ingkang mateng menika ngantos telas dipunbalangaken Kancil.

Saking cariyos ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun sugih rekadaya menika wigatos sanget kangge nglampahi prekawis, kados kancil ingkang sugih rekadaya supados saged pikantuk pisang amargi boten saged menek. Sugih rekadaya menika panci wigati sanget, ananging sugih rekadaya menika kedah

dipuntindakaken kangge pados margi kangge mungkasi prekawis boten kangge niat ala.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun sugih rekadaya. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil karo Wedhus Prucul*.

Dipuncariyosaken bilih wedhus prucul saanak bojonipun nembe judheg saha bingung. Manahaipun tansah was sumelang menawi samangsa-mangsa dipunpuruki macan supados enggal masrahaken anak kekalihipun kadya ingkang dipuncariyosaken Kethek. Wedhus prucul emut kaliyan kancil lajeng nyuwun pitulungan kaliyan kancil.

Kancil paring pitulungan kaliyan wedhus prucul kanthi cara ngakali macan menawi ing belik bening wonten sirah macan ingkang dados tadhahipun kancil. Macan boten pitados lajeng tumuju ing belik bening banjur ngungak lebet belik. Macan kaget amargi ngertos sirah macan ing lebet belik bening ingkang sejatosipun namung ayang-ayanganipun sirahipun macan piyambak.

Macan lan kethek muruki wedhus prucul badhe nedha anakipun wedhus prucul. Kancil boten kirang akal. Kancil cariyos dhateng macan, menawi macan menika kangge nyaur utangipun kethek dhateng kancil. Macan kaget banjur mlayu klipat nunjang palang dene si kethek dhawah saking gegeripun macan lajeng keseret-seret. Kethek sansaya ngigit-igit kaliyan kancil ingkang saged ngakali kethek.

Saking cariyos ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih sugih rekadaya menika wigatos sanget ing pagesangan, kados dene kancil pados rekadaya kangge ngakali macan. Sugih rekadaya kedah dipuntindakaken kangge mungkasi prekawis, boten kenging kangge niatan ala.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun sugih rekadaya. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil karo Baya*.

Dipuncariyosaken ngengingi kancil ingkang saweg ngunjuk toya ing belik pinggir kali kedhung jero ingkang toyanipun tansah luber. Nalika kancil nembe ngunjuk toya kalawau, sikilipun kancil dipuncepengi baya kenceng sanget. Baya kepengin nedha atinipun kancil supados sugih akal kados kancil. Kancil boten kirang akal anggenipun ngadhepi baya. Kancil dhawuh kaliyan baya supados baya damel barisan jejer-jejer kaliyan baya-baya sanesipun. Kirang langkung wonten sekawan dasa baya ingkang sampun baris wonten ing kedhung kalawau, kancil banjur wiwit ngetung baya wau kanthi mencolot saking sirah ngantos buntutipun baya-baya kalawau. Kancil lajeng mencolot dhateng dharatan lajeng nggeblas lumayu nggendring dene baya rumaos dipunakali kancil.

Saking cariyos ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih sugih rekadaya menika wigatos sanget kangge ngadhepi prekawis ing pagesangan, supados saged uwal saking bebaya kanthi wilujeng. Kados dene kancil ingkang pados rekadaya supados saged uwal saking baya. Sugih rekadaya prayoginipun

dipuntindakaken kangge pados margi supados uwal saking prekawis, boten kenging kangge niatan ala.

Saking tetiganing data no ing inggil, sampun kacihna bilih sugih rekadaya wigatos sanget kangge pagesangan. Sugih rekadaya menika prayoginipun dipunginakaken kangge nglampahi tumindak ingkang ancasipun sae, boten kenging dipunginakaken kangge tumindak ingkang ancasipun ala.

18) Waspada

Gesang ing alam donya menika kedah waspada supados tebih saking bebaya. Waspada inggih menika eling kanthi weweka (Poerwadarminta, 1939: 657). Manungsa gesang menika menawi kirang waspada saged pikantuk bebaya ingkang damel susahipun dhirinipun piyambak. Gesang menika kedah tansah ngatos-atos sanget supados saged wilujeng tebih saking sambekala.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun waspada. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Kecemplung Sumur*.

Dipuncariyosaken bilih kancil kecemplung sumur. Sumur menika sampun boten nate dipuntimba toyanipun pramila toyanipun namung sekedhik. Dumadakan wonten gajah ingkang saweg liwat banjur ngungak lebet sumur wau. Niyatipun gajah badhe ngunjuk toya menawi radi cethek.

Kancil rumaos pikantuk cara kangge ngakali gajah. Kancil cariyos dhateng gajah menawi langitipun badhe rubuh pramila kancil ndhelik ing lebet sumur kalawau. Kancil bungah sanget, rekadayanipun dipunpitados dening gajah. Gajah

dipundhawuhi nyemplung ing lebet sumur kalawau. Gajah lajeng mlumpat nylemplung sumur. Kancil minggir mangiwa lajeng mlumpat ing gezeripun gajah lan mencolot medal saking lebet sumur wau. Kancil lajeng nggeblas dene gajah bekah-bekuh ing lebet sumur wau.

Saking cariyos ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih gesang ing alam donya menika kedah waspada supados saged wilujeng ing pundi kemawon. Gesang menika menawi kirang ngatos-atos saged pikantuk cilaka sawayah-wayah. Kados dene gajah ingkang kirang waspada, pungkasanipun gajah pikantuk cilaka amargi dipunakali kancil.

19) Sapa Gawe Nganggo, Sapa Nandur Ngundhuh.

Sedaya tumindak ing alam donya menika tamtu wonten piwalesipun. Sinten ingkang nandur bakal ngundhuh. Tumindak ingkang sae pikantuk piwales ingkang sae, dene tumindak ingkang ala pikantuk piwales ingkang ala (Hadiatmaja, 2011: 74). Pramila gesang menika kedah nindakaken kesaenan supados pikantuk kesaenan ugi.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun sapa gawe nganggo, sapa nandur ngundhuh. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nyolong Timun*.

Dipuncariyosaken menawi kancil ingkang nyolong timunipun pak tani wonten ing tegal. Pak tani duka sanget amargi tegalipun rusak dening kewan ingkang damel kapitunan ageng. Pak tani damel rekadaya awujud wong-wongan

ingkang sampun dipunoser-oseri pulut supados tumempel kenceng sanget menawi nyenggol wong-wongan wau.

Kancil kenging rekadayanipun pak tani kalawau ingkang sampun dipunpasang wonten tegal. Kancil boten saged obah malih amargi awakipun nempel ing wong-wongan wau. Dumadakan ki juru tani nuweni tegalipun saha lega amargi kewan ingkang ngrisak tegalipun sampun kepanggih. Kancil dipunbekta wangsul lajeng kancil dipunkurung ing kranji.

Saking cariyos ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih sapa gawe nganggo, sapa nandur ngundhuh. Manungsa gesang menika menawi nindakaken tumindak ala bakal pikantuk piwales ingkang ala, kados dene kancil ingkang nyolong timun menika pikantuk piwales dipunkurung wonten kranji badhe dipunpandang. Manungsa ugi mekaten, menawi manungsa menika mendhet kangunganipun tiyang sanes, manungsa ugi bakal pikantuk piwales mlebet penjara.

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun sapa gawe nganggo, sapa nandur ngundhuh . Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Kecemplung Sumur*.

Dipuncariyosaken bilih kancil nembe mlampah pados rekadaya kangge ngakali kewan sanesipun ingkang biasanipun pinuju kepanggih ing sawijining papan panggenan. Amargi kirang ngatos-atos kancil kecemplung sumur tuwa ingkang radi tebih saking desa. Sumur kalawau sampun boten nate dipuntimba. Kancil kethap-kethip wonten ing lebet sumur kaliyan nggetuni nasibipun.

Saking cariyos ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun sapa gawe nganggo, sapa nandur ngundhuh. Manungsa gesang menika boten kenging gadhah niat ala, supados boten pikantuk asil ingkang cilaka. Kados dene kancil ingkang gadhah niat ala pados rekadaya kangge ngakali sanesipun, pungkasanipun kancil piyambak ingkang pikantuk cilaka.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono tasih wonten malih piwulang moral ingkang wosipun sapa gawe nganggo, sapa nandur ngundhuh. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Karo Bunglon*.

Dipuncariyosaken bilih bunglon gadhah wujud molah-malih supados saged wilujeng menawi ngadhepi mungsuh saha gampil anggenipun badhe nedha walang, kinjeng, saha kupu. Wujudipun bunglon ingkang molah-malih kalawau pungkasanipun ndadosaken cilakaning piyambak. Bunglon ingkang rumaos wilujeng menawi saged molah-malih wujud menika ing kasunyatanipun malah cilaka. Bunglon kenging rekadayanipun kancil ingkang sampun rerembungan kaliyan kupu-kupu. Kupu-kupu dipundhawuhi gethok-gethok boten mangertos menawi badhe dipuntedha bunglon.

Bunglon cilaka nalika badhe nendha kupu, amargi ingkang dipunpeneki bunglon kalawau sejatosipun ula ijo ingkang mapan ing pang wit jarak wau. Pungkasanipun bunglon pejah amargi dipuncakot ula ijo. Kancil lega atinipun amargi saged paring piwales kaliyan bunglon ingkang sampun bola-bali damel cilakaning kinjeng, walang, menapa dene kupu.

Saking cariyos ing inggil saged dipunpendhet dudutanipun sapa gawe nganggo, sapa nandur ngundhuh. Prayoginipun manungsa gesang menika kedah sami antawisipun lair saha batinipun. Gesang menika boten kenging *gethok-gethok* lairipun sae ananging sejatosipun batosipun mendhem niat awon. Manungsa kedah mangertos bilih sinten ingkang nandur pungkasanipun badhe ngundhuh kados bunglon ingkang wujudipun molah-malih kangge nyilakani kewan sanes pungkasanipun bunglon ugi cilaka piyambak. Pramila gesang menika kedah nandur tumindak ingkang sae supados pikantuk asil ingkang sae ugi.

Saking tetiganing cariyos ing inggil, sampun kacihna bilih sapa gawe nganggo, sapa nandur ngundhuh. Tiyang gesang menika menawi tumindak ala pungkasanipun pikantuk piwales ingkang ala ugi. Pramila gesang menika kedah tumindak ingkang sae supados pikantuk asil ingkang sae ugi. Kanthi tumindak sae, gesang menika saged ayem-tentrem.

20) Boten Kenging Selak

Manungsa gesang menika menawi nindakaken kalepatan saha sampun janji kaliyan sesami boten kenging selak. Tumindak selak menika tumindak ingkang boten sae saha kedah dipuntebihaken amargi saged damel cilakaning liyan saha dhirinipun piyambak.

Gayut kaliyan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun boten kenging selak. Piwulang kasebut wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Mula Bukane Manuk Gagak Wulune Ireng*.

Dipuncariyosaken bilih manuk gagak ngaken ula welang kangge nyakot manungsa. Manuk gagak sagah *nanggung* prekawisipun menawi ula welang nyakot manungsa. Ula welang lajeng nyakot manungsa kados ingkang dipunsuwun manuk gagak. Ula welang nagih manuk gagak ingkang sampun sagah nanggung prekawisipun. Ananging manuk gagak lajeng mlipir mabur. Dumadakan wulunipun manuk gagak ingkang wiwitanipun pethak dados cemeng sabibaripun nyemplung slulup ing toya wedelan kagunganipun tiyang ingkang dipuncakot ula wau.

Ula rumaos getun keduwung sampun nyakot manungsa wau. Ula welang lajeng manggihi manuk gagak kangge nyuwun tanggel jawabipun manuk gagak. Kasunyatanipun manuk gagak selak boten ngrumaosi menawi nate janji nanggung prekawisipun ula, menawi ula sampun nyakot manungsa wau. Manuk gagak lajeng nyingkiri ula welang. Pungkasanipun boten namung wulunipun manuk gagak ingkang ewah wujudipun, ananging patrap saha swantenipun ugi ewah dados patrap ingkang ladak boten sumanak saha swantenipun serak.

Saking cariyos ing inggil saged dipunpendhet dudutan inggih menika boten kenging selak. Gesang menika boten kenging mangaribawani tiyang sanes kangge nindakaken tumindak ala ingkang saged damel cilakanipun tiyang sanes. Manungsa gesang menika menawi sampun nindakaken kalepatan boten kenging selak saking tanggel jawabipun. Manungsa kedah mangertos bilih sedaya tumindak menika pungkasanipun wonten piwalesipun kados dene manuk gagak ingkang selak boten purun tanggel jawab.

2. Caranipun Ngandharaken Piwulang Moral

Caranipun ngandharaken piwulang moral kaperang dados kalih: Cara langsung saha boten langsung. Cara langsung sampun dipunandharaken panganggit kanthi terang-terangan utawi pamaos boten manggihaken piwulangipun piyambak. Wondene ingkang boten langsung dipuntindakaken kanthi madosi piyambak piwulangipun, amargi panganggit paring piwulangipun wonten ing cariyos kanthi *tersirat* utawi sinawung ing tembung-tembungipun.

a. Kanthi Cara Langsung

1) Pasrah

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun pasrah. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nyolong Timun*.

(44) Kocapa kancil atine melang-melang miris yen nggagas nasipe sesok-esok. **Mula kancil ya mung thenguk-thenguk karo sangga uwang pasrah marang nasipe marang sing gawe urip.....**Sudjono (2010: 52).

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing data no 44 ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa dhumateng Gusti menika kalebet cara langsung, amargi panganggit ngandharaken piwulangipun kanthi terang-terangan inggih menika pasrah, satemah pamaos langkung gampil mangertosi piwulangipun.

2) Mertobat

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun mertobat. Piwulang kasebat wonten ing buku

Dongeng Sato Kewan kanthi irah-irahan *Mula Bukane Manuk Gagak Wulune Ireng*

(45).....**Minangka tandhaning mertobat**, Ula welang banjur ngumpulake sawernaning ula bakal didumi wisane supaya rada suda mandine wisane si Ula Welang..... Sudjono, (2010: 76).

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing data no 45 ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa dhumateng Gusti menika kalebet cara langsung, amargi panganggit ngandharaken piwulangipun kanthi terang-terangan inggih menika mertobat, satemah pamaos langkung gampil mangertosi piwulangipun.

3) Sugih Rekadaya

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun sugih rekadaya. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Ketemu Bruwang*.

(46) “Yen dak adhepi nganggo okol adu tenaga, aku mesthi kalah awit pancen dudu tandhinge, nanging **yen dak adhepi sarana akal aku mesthi menang**”. Mangkono batine Kancil. Sudjono (2010: 63).

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing data no 46 ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan dhirinipun piyambak menika kalebet cara langsung, amargi panganggit ngandharaken piwulangipun kanthi terang-terangan inggih menika sugih rekadaya, satemah pamaos langkung gampil mangertosi piwulangipun.

4) Aja Rumangsa Bisa Nanging Bisaa Rumangsa

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun aja rumangsa bisaa nanging bisaa rumangsa.

Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nyolong Timun*.

(47) Celathune, “O... Iya ya. **Yen dak gagas sing bodho kuwi ya aku dhewe. Lha iya ta, ngendi ana uwong kok arep ngepek mantu kewan.** Lha aku iku Asu, Asu kuwi kewan kok kepengin dadi mantune manungsa. Mokah banget..... Sudjono (2010: 56).

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing data no 47 ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan dhirinipun piyambak menika kalebet cara langsung, amargi panganggit ngandharaken piwulangipun kanthi terang-terangan inggih menika aja rumangsa bisa nanging bisaa rumangsa, satemah pamaos langkung gampang mangertosi piwulangipun.

5) Aja Adigang Adigung Adiguna

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun aja adigang adigung adiguna. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Ketemu Bruwang*.

(48).....**Aku iki bangsane Bruwang sing wis kondhang kaonang-onang mungguh karosanku. Mula yen kowe kepengin arep manggon ana alas kene, kudu manut sakprentahku sarta nggugu apa kandhaku. Yen kowe nganti wani nyulayani, aja takon dosa dak suwek-suwek lulangmu ndak cuklek-cuklek balungmu!”** (Sudjono, 2010: 62).

(49) Sinambi mlaku sakkepenake kancil mbacutake kandhane,”aku yen tumandang ora perlu meres tenaga kayak kowe. **Suwaraku wae sanadyan ora mbengok cukup kanggo mateni apa wae, yen perlu mung cukup dak senggol apa dak idoni wis mesthi matine, yen aku gelem tumandang.** (Sudjono, 2010: 64).

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing data no 48, 49 ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan dhirinipun piyambak menika

kalebet cara langsung, amargi panganggit ngandharaken piwulangipun kanthi terang-terangan inggih menika aja adigang adigung adiguna, satemah pamaos langkung gampil mangertosi piwulangipun.

6) Precaya Dhiri

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun precaya dhiri. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Mula Bukane Manuk Gagak Wulune Ireng*.

(50) Ula welang mangsuli, “Kanggone aku ora ana samubarang sing kudu dakkuwatirake. **Awit kuwatir utawa rasa was sumelang kuwi mung pikiran ala sing ora guna malah kepara dadi pepalang. Yen aku urip kuwi kudu percaya dhiri ora nganggo ragu-ragu lan was kuwatir.** (Sudjono, 2010: 73).

(51) Ula welang mangsuli, “Aku mau rak wis kandha, **yen aku duwe rasa precaya marang dhiri pribadiku dhewe. Dadi samubarang sing dak tindakake iki dhasare manteping ati ora nganggo rasa ragu-ragu.**” Sudjono (2010: 73)

(52) Ula welang banjur blaka, “**Anane aku duwe rasa precaya dhiri kendhel kuwi pancene aku ya duwe piyandel sing dak anggo lambaran!**” Sudjono (2010: 73).

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing data no 50, 51, 52 ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan dhirinipun piyambak menika kalebet cara langsung, amargi panganggit ngandharaken piwulangipun kanthi terang-terangan inggih menika percaya diri, satemah pamaos langkung gampil mangertosi piwulangipun.

7) Angon Mangsa

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun angon mangsa. Piwulang kasebat wonten ing

buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Mula Bukane Kuwuk Teleke Kecampuran Suket Alang-alang*.

(53)Kuwuk wangsulan, “aku iki ora bisa mlayu banter apa mabur kayak kowe. **Mulane aku ya kudu angon wektu yen arep tumandang golek pangan.**” (Sudjono, 2010: 83).

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing data no 53 ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan dhirinipun piyambak menika kalebet cara langsung, amargi panganggit ngandharaken piwulangipun kanthi terang-terangan inggih menika angon mangsa, satemah pamaos langkung gampil mangertosi piwulangipun.

8) Waspada

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun waspada. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Mula Bukane Kuwuk Teleke Kecampuran Suket Alang-Alang*.

(54)Kuwuk kaget gragapan ditakoni manuk Cabak banjur wangsulan, “**Aku kuwi olehku golek pangan mung yen wayah bengi, yen awan aku wedi lan kawatir yen ketemu manungsa malah oleh mala** (Sudjono, 2010: 83)

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing data no 54 ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan dhirinipun piyambak menika kalebet cara langsung, amargi panganggit ngandharaken piwulangipun kanthi terang-terangan inggih menika waspada, satemah pamaos langkung gampil mangertosi piwulangipun.

9) Boten Kenging Murka

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun boten kenging murka. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Mula Bukane Kuwuk Teleke Kecampuran Suket Alang-alang*.

(55).....Kuwuk sumambung “toh-tohan apa? Yen toh-tohan panganan genah ora gathuk. Lha wong pangananmu karo pangananmu kuwi beda. Yen toh-tohan dhuwit kok patrapmu **kaya manungsa wae, sing murka marang bandha**..... (Sudjono, 2010: 84).

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing data no 55 ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan dhirinipun piyambak menika kalebet cara langsung, amargi panganggit ngandharaken piwulangipun kanthi terang-terangan inggih menika boten kenging murka, satemah pamaos langkung gampil mangertosi piwulangipun.

10) Boten Kenging Ngrisak Lingkungan

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun boten kenging ngrisak lingkungan. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nyolong Timun*.

(56).....“Wah ...begja temenan dina iki nemu rejeki tumpuk undhung. Ora macul, ora nandur ya ora nglanjari mung rekasa mbrobos pager sedhela bisa mangan timun sakarep-karep. “Mangkono batine Kancil karo mangani timun sakepenake. **Tanpa mikir dawa, Kancil anggone mangan timun dijenjah-enjah. Durung entek separo wis methik meneh malah ana sing dipangan sethithik terus diguwang. Mula tilase pating slebar. Timun satagalan rusak kabeh. Godhonge sing isih enom ya dipunggel sakarep-karepe dhewe.** Mula bareng sing duwe tegal nyambang tegale, kaget weruh kewan rusak disaba kewan sing gawe kapitunan gedhe. (Sudjono, 2010: 49).

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing data no 56 ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan lingkungan alam menika kalebet cara langsung, amargi panganggit ngandharaken piwulangipun kanthi terang-terangan inggih menika boten kenging rusoh, satemah pamaos langkung gampil mangertosi piwulangipun.

11) Tulung-tinulung

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun tulung-tinulung. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Karo Manuk Emprit*.

(57) “Susah merga apa? Coba critaa **dak rungokake** sapa ngerti aku bisa awèh pitulungan. “Kandhane kancil ngayem-ayemi. (Sudjono, 2010: 2).

(58).....”Aku tulungana ta Cil, **Tulungen piyikku**. Aku manut saigèh pretikèlmu, waton piyikku slamet wae aku ora bakal lali karo **pitulunganmu**.....”(Sudjono, 2010: 2).

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun Gumati. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Golek Iwak*.

(59).....**Sapa ngreti yen kowe repot aku bisa mbiyantu, yen kowe susah aku bisa nglipur?** Karo kanca mbok aja kaya ngono ta Cil!”. (Sudjono, 2010: 17).

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono tasih wonten malih piwulang moral ingkang wosipun tulung-tinulung. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Ketemu Cemeng*.

(60).....Kancil banjur ngarih-arìh kanthi sareh. “Wis ta aja nangis! **Mengko babonmu dak golekanè**. Menenga olehmu nangis, aja

sumelang atimu sedhela maneh babonmu mesthi bakal teka nggawa pangan kanggo kowe. (Sudjono, 2010: 68).

(61) Kucing Belang banjur mangsuli, “Iya bener kandhamu Cil. **Dak trima banget pitulungan lan kawigatenmu marang aku lan anakku.** Muga-muga wae anggone padha paseduluran antarane aku lan kowe bisa tetep langgeng lestari salawas-lawase.”(Sudjono, 2010: 69).

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing data no 57, 58, 59, 60, 61 ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara langsung, amargi panganggit ngandharaken piwulangipun kanthi terang-terangan inggih menika tulung-tinulung satemah pamaos langkung gampil mangertosi piwulangipun.

12) Boten kenging Mentingaken Kepentingan Pribadi.

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun boten kenging mentingaken kepentingan pribadi. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irahan *Kancil karo Kethek*.

(62)“**Yen pengin ya meneka dhewe!**”. Kethek kandha mangkono mau **karo mbalangake kulit gedhang** marang kancil..... (Sudjono, 2010: 8).

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing data no 62 ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara langsung, amargi panganggit ngandharaken piwulangipun kanthi terang-terangan inggih menika boten kenging mentingaken kepentingan pribadi satemah pamaos langkung gampil mangertosi piwulangipun.

13) Boten kenging Nyacad Liyan

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun boten kenging nyacad liyan. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Golek Iwak*.

(63) Dumadakan kancil mangsuli kanth sengol. “Apa! Mundhak meden-medeni iwak. **Cocotmu njeber kaya bongkot pring, siyungmu nyronggot kaya siyung buta ngono kuwi marahi iwake padha wedi.** Lunga kana aja melu aku, mundhak ngregon-ngregoni wae!”(Sudjono, 2010: 17).

(64)**Kupingmu amba nanging budhek, mripatmu ciyut ora sumbut karo gedhene endhasmu.**”(Sudjono, 2010: 19).

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun boten kenging nyacad liyan. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Ketemu Bruwang*.

(65) “He...! Kowe bangsane kewan apa? **Pawakanmu cilik, gedhemu mung sakepel.....**”(Sudjono, 2010: 62).

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun boten kenging nyacad liyan. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Ketemu Cemeng*.

(66)**“Wis Gak, suwaramu pancen elek , lara kupingku suwe-suwe ngrungokake suwaramu sing kaya ember pecah kuwi.”**(Sudjono, 2010: 71).

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing data no 63, 64, 65, 66 ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara langsung, amargi panganggit ngandharaken piwulangipun kanthi terang-

terangan inggih menika boten kening nyacad liyan, satemah pamaos langkung gampil mangertosi piwulangipun.

14) Boten Kening Gampil Kebrongot Manahipun

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun boten gampil kebrongot manahipun. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Karo Kethek*.

(67) **“Tanganku ora ceko. Iki rasakna dak balang ndhasmu menyonyo.”**Wangsulane Kethek kanthi jengkel banget. (Sudjono, 2010: 9).

(68) “Cekoo, ceko, nganti kiamat ora bakal klakon bisa mbalang aku nganti kena.”**Kethek saya mangkel tanpa mikir dawa Kancil terus dibalangi nganggo gedhang sing mateng-mateng, malah Kethek ora kober mangan jalaran kebrongot atine diece Kancil.** (Sudjono, 2010: 9).

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun boten gampil kebrongot manahipun. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Golek Iwak*.

(69)“Apa kok kira aku wedi karo kowe? **Gedhemu mung sakepel wae dak sronggot gegermu dadi jenat tenan kowe. Ayo munia maneh sing luwih nylekit yen kowe bosen nyawang srengenge dina iki!** Apa kali kuwi kaline mbahmu?”(Sudjono, 2010: 17).

(70) Gajah banjur celathu.” Edan tenan kowe Cil, **diajak rembugan becik-becik wangsulanmu nggladrah ora genah, gawe seriking atiku.** Apa satemene kowe kuwi pancen sengaja njrag aku kareben nesu..... (Sudjono, 2010: 19).

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun boten gampil kebrongot manahipun.

Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nunggu Gong Wasiat*.

(71)Wis ping pira kowe gawe cilaka lan wirange sapatdhane kewan ing alas kene klebu aku barang iki. **Dina iki kowe ora bakal bisa uwal maneh lan mesthi dadi jenat kowe.**” Mangkono kandhane Macan Gembong karo mencereng. (Sudjono, 2010: 42).

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun boten gampil kebrongot manahipun. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nunggu Suling wasiat*.

(72) Macan banjur nugel rembuge Kancil, **“Cukup! Ora prelu kowe arep ngalembana aku mung arep butuh males wirang kowe.”**(Sudjono, 2010: 46).

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing data no 67, 68, 69, 70, 71, 72 ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara langsung, amargi panganggit ngandharaken piwulangipun kanthi terang-terangan inggih menika boten gampil kebrongot manahipun, satemah pamaos langkung gampil mangertosi piwulangipun.

15) Boten kenging Drengki saha Meri

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun boten kenging drengki saha meri. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Karo Baya*.

(73) Baya mangsuli, “Emoh yen dudu atimu. **Aku kepengin mangan atimu, jalaran aku kepengin pinter, sugih akal sarta julig kayak kowe.** Padha – padha kewan kowe kuwi kondhang, sugih akal, pinter tur julig.”(Sudjono, 2010: 34).

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing data no 73 ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara langsung, amargi panganggit ngandharaken piwulangipun kanthi terang-terangan inggih menika boten kenging drengki saha meri, satemah pamaos langkung gampil mangertosi piwulangipun.

16) Kedah Samadya

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun kedah samadya. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Karo Wedhus Prucul*.

(74)Wedhus Prucul banjur kandha.“Oh Cil, ora mangsa ora kewan, sing jenenge titah kuwi **yen lagi nandhang susah mangan ora doyan turu klisikan, lungguh ora jenak, yen mlaku ndilalah ya nabrak-nrabak.** (Sudjono, 2010: 11).

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing data no 74 ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara langsung, amargi panganggit ngandharaken piwulangipun kanthi terang-terangan inggih menika kedah samadya, satemah pamaos langkung gampil mangertosi piwulangipun.

17) Kedah Gadhah Unggah-Ungguh

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun kedah gadhah unggah-ungguh. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Karo Wedhus Prucul*.

(75).....“He, Macan! **Aja ugal-ugalan medhayoh ora ngreti tata krama,** anggepmu apa..... (Sudjono, 2010: 12).

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing data no 75 ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara langsung, amargi panganggit ngandharaken piwulangipun kanthi terang-terangan inngih menika kedah gadhah unggah-ungguh satemah pamaos langkung gampil mangertosi piwulangipun.

18) Aja Adigang Adigung Adiguna.

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun aja adigang adigung adiguna. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nunggu Suling Wasiat*.

(76) Kancil sumambung,”Mula kowe kudu ngerti marang aku. **Jalaran aku iki sing dadi lantaran kabegjan lan kamulyanmu.**” (Sudjono, 2010: 47).

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun aja adigang adigung adiguna. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Balapan Karo Keyong*.

(77)“ Yooong, keyong! **Kowe aja ngimpi yen arep balapan karo aku. Apa maneh kepingin menang. Ora bakal klakon kuwi.**” (Sudjono, 2010: 58).

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun aja adigang adigung adiguna. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Ketemu Bruwang*.

(78).....**Aku iki bangsane Bruwang sing wis kondhang kaonang-onang mungguh karosanku. Mula yen kowe kepengin arep manggon ana alas kene, kudu manut sakprentahku sarta nggugu apa kandhaku. Yen kowe nganti wani nyulayani, aja takon dosa dak suwek-suwek lulangmu ndak cuklek-cuklek balungmu!”.** (Sudjono, 2010: 62).

(79).....**Suwaraku wae sanadyan ora mbengok cukup kanggo mateni apa wae, yen perlu mung cukup dak senggol apa dak idoni wis mesthi matine, yen aku gelem tumandang.** “(Sudjono, 2010: 64).

(80).....**Dak pikir-pikir kok ya ora becik watak adigang adigung lan adiguna iku. Bener Cil, sadhuwure langit isih ana langit sing luwih dhuwur maneh.”**(Sudjono, 2010: 66).

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun aja adigang adigung adiguna. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Ketemu Bruwang*.

(81)**Mula aja gumedhe aja jubriya. Padha-padha urip neng alam donya dadi titahe sing Maha Kuwasa kuwi kudu ngrumangsani yen isih ana kewan liyane sing ngluwihi awake dhewe iki. Aku ora wani kumalungkung, sapa sira sapa ingsun, awit aku ngrumangsani yen isih ana titah liya sing luwih ngedap-edapi tinimbang aku. Paribasane sandhuwure langit iku isih ana langit sing luwih dhuwur maneh.....**Sudjono (2010: 65).

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing data no 76, 77, 78, 79, 80, 81 ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara langsung, amargi panganggit ngandharaken piwulangipun kanthi terang-terangan inggih menika aja adigang adigung adiguna, satemah pamaos langkung gampil mangertosi piwulangipun.

19) Boten Kenging Waton Ngendika

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun boten kenging waton ngendika. Piwulang

kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Golek Iwak*.

(82) Keprungu tembunge Kancil sengol nylekit mau Celeng dadi nesu banget. “Cil, **yen ngomong nganggo dipikir! Aja waton menga cangkemu wae**. Serik atiku krungu rembugmu sing kurang ajar kuwi. Ditakoni kanthi becik dipatrapi apik kok wangsulanmu nglarani ati..... (Sudjono, 2010: 17).

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing data no 82 ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara langsung, amargi panganggit ngandharaken piwulangipun kanthi terang-terangan inggih menika boten kenging waton ngendika satemah pamaos langkung gampang mangertosi piwulangipun.

20) Boten Kenging Sewenang-Wenang.

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun boten kenging sewenang-wenang. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Ketemu Cemeng*.

(83)**Yen nekad kok pangan aja takon dosa! Kowe mengko mesthi dak dadekake bathang kanggo tambah pasedhiyan panganku!**”. Kandha mangkono iku manuk Gagak terus njupuk daging tikus sing ana ngarepe Cemeng ing jero gowok banjur nggeblas mabur lunga. (Sudjono, 2010: 67).

(84).....“Biyungku lagi lunga nggolekake pangan aku. Iki mau aku lagi arep mangan daging pasedhiyanku, **dumadakan ana manuk Gagak teka terus ngrebut daging sing arep dak pangan digawa mabur lunga. Yen aku ora oleh malah aku arep dipateni.**” (Sudjono, 2010: 68).

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing data no 83, 84 ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara

langsung, amargi panganggit ngandharaken piwulangipun kanthi terang-terangan inggih menika boten kenging sewenang-wenang, satemah pamaos langkung gampil mangertosi piwulangipun.

21) Ana Rembug Becik Dirembug

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun ana rembug becik dirembug. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nunggu Gong Wasiat*.

(85) Celeng banjur sumambung. “Nanging aja banjur akal-akalan ta Cil. **Ana rembug padha dirembug. Jarene musyawarah untuk mufakat.** Kok arep memaksakan kehendak marang liyan kuwi ya ora bener yen manut aku.”(Sudjono, 2010: 21).

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun ana rembug becik dirembug . Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nunggu Ula Turu*.

(86)**Ana rembug padha dirembug, ana prekara padha diatasi nganggo cara sing paling aman lan kepenak.** Aja kesusu keburu nepsu. Mangkono kandhane Kancil rada gugup. (Sudjono, 2010: 28).

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun ana rembug becik dirembug . Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Ketemu Bruwang*.

(87)“Iya! Ya kudu ngono kuwi sing apik, **ana rembug padha dirembug, ana ruwet renteng padha diudhari, ngono lho carane.....** (Sudjono, 2010: 65).

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing data no 85, 86, 87 ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara langsung, amargi panganggit ngandharaken piwulangipun kanthi terang-terangan inggih menika ana rembug becik dirembug, satemah pamaos langkung gampil mangertosi piwulangipun.

22) Kedah Jatmika

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun kedah jatmika. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nunggu Suling Wasiat*.

(88) Kuwatir yen Macan muring-muring kancil banjur mangsuli, “Satemene kowe mau nalika lagi teka mau arep dak kandhani prakara kuwi, **nanging patrapmu ora sumanak mung nesu nggugu karepmu dhewe** mula aku ya trima meneng ora dak bacutke.(Sudjono, 2010: 46).

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing data no 88 ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara langsung, amargi panganggit ngandharaken piwulangipun kanthi terang-terangan inggih menika kedah jatmika, satemah pamaos langkung gampil mangertosi piwulangipun.

23) Aja Ngewak-Ewakake

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun aja ngewak-ewakake. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nyolong Timun*.

(89) Kancil, “ Lha... gene ya ngreti. Mbok ya sinau olah pikir sithik, aja mung waton bisa jegung baune wae! **Ya ora maido lha wong kowe kuwi ya mung asu. Bapakmu asu, mbokmu asu, kakek moyangmu ya mung asu, mula wis lumrah yen ora bisa mikir.....** (Sudjono, 2010: 53).

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun aja ngewak-ewakake. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Ketemu Bruwang*.

(90) Ora sranta Bruwang munggel kandhane Kancil. “Kaluwihanmu apa coba? Aku kepengin weruh yen **kowe kewan ora mbejaji kaya ngono kuwi duwe kaluwihan.....** (Sudjono, 2010: 64).

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing data no 89, 90 ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara langsung, amargi panganggit ngandharaken piwulangipun kanthi terang-terangan inggih menika aja ngewak-ewakake satemah pamaos langkung gampil mangertosi piwulangipun.

b. Kanthi Cara Boten Langsung

1) Gumatos

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun gumatos. Piwulang kasebat ing buku *dongeng sato kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Karo Manuk Emprit*.

Dipuncariyosaken bilih manuk emprit sajodho rina wengi tansah susah atinipun amargi wit tebu badhe dipunrembang, kamangka piyikipun dereng saged mabur. Manuk Emprit sajodho nyuwun pitulungan dhateng kancil. Kancil sagah paring pitulungan dhateng manuk emprit. Kancil rekadaya kanthi cara kumlebat saha njarag wonten ing sakiwa tengenipun wit ingkang badhe dipunrembang. Kirang langkung setunggal minggu tiyang ingkang badhe ngrembang tebu

ngoyak-oyak kancil, dereng sios wit menika dipunrembang piyikipun sampun saged mabur. Manuk Emprit saanak bojonipun ngaturaken panuwun dhateng kancil saha gadhah pangajeng-ajeng saged manjing pasedherekan.

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing cariyos inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara boten langsung. Cariyos *Kancil Karo Manuk Emprit* ingkang piwulangipun gumatos boten dipunserat kanthi cara langsung, amargi piwulangipun wonten ing wosing cariyos. Titikanipun saking manuk emprit ingkang ngupaya nyuwun pitulungan dhateng kancil supados piyikipun wilujeng saking wit tebu ingkang badhe dipunrembang. Menika nedhahaken raos gumatosipun tiyang sepuh dhateng anakipun kados manuk emprit dhateng piyikipun.

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun gumatos. Piwulang kasebat kanthi irah-irahan *Kancil Karo Wedhus Prucul*.

Dipuncariyosaken ngengingi wedhus prucul ingkang nembe nandhang susah. Kethek cariyos dhateng wedhus prucul menawi boten enggal-enggal masrahaken anakipun dhateng macan, wedhus prucul saha anakipun badhe langkung cilaka amargi badhe dipunsiksa macan. Wedhus prucul judheg saha susah atinipun ngantos awakipun kera, nedha boten doyan, tilem klisikan, atinipun namung tansah was sumelang menawi samangsa-mangsa dipunpuruki macan. Dumadakan wedhus prucul emut dhateng kancil ingkang sugih rekadaya saha remen tetulung dhateng kewan sanesipun ingkang nembe nandhang susah. Wedhus prucul lajeng madosi papan dunungipun kancil. Wedhus prucul

kepanggih kaliyan kancil lajeng cariyos menapa prekawisipun saha nyuwun tulung dhateng kancil. Kancil sagah paring pitulungan kaliyan wedhus prukul. Kancil ngakali macan. Kancil cariyos menawi ing lebet belik bening wonten sirah macan ingkang ketingal. Sirah macan menika sejatosipun ayang-ayangipun sirahipun macan piyambak. Macan ajrih sanget lajeng mlajar nyingkiri kancil mantuk dhateng tengah wana.

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing cariyos inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara boten langsung. Cariyos *Kancil Karo Wedhus Prukul* ingkang piwulangipun gumatos boten dipunserat kanthi cara langsung, amargi piwulangipun wonten ing wosing cariyos. Titikanipun saking wedhus prukul ingkang pados upaya nyuwun pitulungan dhateng kancil supados anakipun wedhus prukul rahayu saking macan. Menika nedhahaken raos gumatosipun tiyang sepuh dhateng putranipun kados wedhus prukul dhateng anakipun.

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono tasih wonten malih piwulang moralipun ingkang wosipun gumatos. Piwulang kasebat kanthi irah-irahan *Kancil Ketemu Cemeng*.

Dipuncariyosaken bilih cemeng ingkang nembe ngungun dipuntilar babonipun pados pangan. Cemeng ngungun amargi daging tikus pasedhiyanipun dipunrebut peksi gagak. Dumadakan kancil dumugi saha paring panglipur dhateng cemeng menawi badhe madosi babonipun cemeng. Sampun sawetara, babonipun cemeng dumugi mbekta daging tikus kangge cemeng. Kucing belang lajeng

ngaturaken panuwun dhateng kancil amargi sampun paring pitulungan dhateng cemeng.

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing cariyos inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara boten langsung. Cariyos *Kancil Ketemu Cemeng* ingkang piwulangipun gumatos boten dipunserat kanthi cara langsung, amargi piwulangipun wonten ing wosing cariyos. Titikanipun saking kucing ingkang pados tikus kangge nedha cemeng. Menika nedhahaken wujud raos gumatosipun tiyang sepuh dhateng putranipun kados kucing dhateng cemeng.

Wonten tetiganing cariyos ing inggil ingkang piwulangipun boten pun serat kanthi langsung, sampun kacihna bilih raos gumatosipun tiyang sepuh dhateng putranipun menika ageng sanget. Pramila manungsa gesang minangka putra, kedah gumatos ugi dhumateng tiyang sepuhipun.

2) Sapa Salah Seleh

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun sapa salah seleh. Piwulang kasebat wonten ing buku *dongeng sato kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nunggu Ula Turu*.

Dipuncariyosaken bilih macan menika mendhem niat awon dhateng kancil, menawi macan badhe paring piwales dhateng kancil. Ing sawijining dinten macan kepanggih kaliyan kancil, macan sampun ngigit-igit sanget badhe males wirang. Kancil menika kewan ingkang panci sugih rekadaya. Kancil cariyos dhateng macan, menawi kancil nembe nengga sabuk wasiatipun Kanjeng Nabi

Suleman. Sinten kemawon ingkang ngangge sabuk menika bakal pikantuk begja sadangunipun saha boten kenging alangan ing pagesangan menika.

Mireng cariyosipun kancil, macan kepengin ngangge sabuk wasiat kalawau. Sejatosisipun sabuk wasiat ingkang dipuncariyosaken kancil menika ula ingkang nembe tilem ngleker. Kancil sarujuk sabuk wasiat wau dipunginakaken dening macan. Kancil rumaos sampun pikantuk margi kangge ngakali macan lan uwal saking macan. Kancil pamit dhateng macan badhe pados pangan sekedhap, ingkang sejatosipun kancil badhe nyingkiri macan. Macan rumaos sampun dangu sanget nengga kancil. Amargi macan sampun telas sarehipun lajeng nyandhak sabuk wasiat kalawau ingkang sejatosipun ula tilem. Ula kaget, lajeng nggubed macan. Macan mbudidaya nguculi gubedanipun ula wau ngantos macan saged uwal saking bebaya kalawau.

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing cariyos inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara boten langsung. Cariyos *Kancil Nunggu Ula Turu* ingkang piwulangipun sapa salah seleh boten dipunserat kanthi cara langsung, amargi piwulangipun wonten ing wosing cariyos. Titikanipun saking kancil ingkang ajrih dhateng macan, amargi kancil gadhah lepat dhateng macan. Kancil pados rekadaya kangge ngakali macan supados saged uwal saking macan.

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun sapa salah seleh. Piwulang kasebat kanthi irah-irahan *Kancil Nunggu Jenang Wasiat*.

Dipuncariyosaken bilih ing sawijining dinten kancil kepanggih kaliyan macan. Macan badhe males wirangipun dhateng kancil, amargi rumaos sampun kathah dipunakali dening kancil. Kancil menika panci kewan ingkang sugih akal. Kancil cariyos dhateng macan menawi dinten menika piyambakipun nembe netepi dhawuhipun Nabi Suleman. Dhawuhipun inggih menika supados kancil nengga jenang wasiat ingkang kasiatipun, sinten ingkang nedha jenang wasiat kalawau dados sekti mandraguna. Macan lajeng kepengin sanget nedha jenang wasiat wau. Kancil rumaos pikantuk rekadaya kangge nyingkiri macan. Kancil lajeng sarujuk menawi jenang wasiat wau badhe dipuntedha macan. Sakderengipun macan nedha, kancil nyuwun pamit kanthi rekadaya mubeng ningali kawontenan, menawi kancil boten wangsul ateges kawontenanipun aman.

Macan sampun sawetawis nengga kancil ananging kancil boten wangsul. Macan lajeng enggal-enggal nubruk jenang wasiat ingkang taksih dipuntutupi godhong jati. Sakbibaripun godhong jati dipunbika macan lajeng kaget amargi sejatosipun jenang wasiat kalawau lethong kebo. Macan muring-muring ngundhamana kancil.

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing cariyos inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara boten langsung. Cariyos *Kancil Nunggu Jenang Wasiat* ingkang piwulangipun sapa salah seleh boten dipunserat kanthi cara langsung, amargi piwulangipun wonten ing wosing cariyos. Titikanipun saking kancil ingkang ajrih dhateng macan, amargi kancil gadhah lepat dhateng macan. Kancil pados rekadaya kangge ngakali macan supados saged uwal saking macan.

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun sapa salah seleh. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nunggu Gong Wasiat*.

Dipuncariyosaken bilih kancil kepanggih kaliyan macan. Macan ingkang sampun ngigit-igit sanget badhe paring piwales dhateng kancil, amargi sampun kathah sanget dipunakali kancil. Sampun dados adatipun menawi kancil panci sugih rekadaya. Kancil cariyos kaliyan macan menawi kancil pikantuk impen kangge madosi gong wasiat. Menawi gong kalawau dipuntabuh saged pikantuk kanugrahan. Salajengipun kancil kaliyan macan lajeng madosi sesarengan gong wasiat kalawau. Macan lajeng manggihi gong wasiat ingkang gumandhul ing uwit banjur gineman kaliyan kancil. Kancil rekadaya boten mangertos menapa ginanipun gong kalawau, ananging sejatosipun sampun mangertos langkung rumiyin. Kancil cariyos dhateng macan menawi gong wasiat kalawau kenging dipuntabuh menawi kahananipun sepi. Macan sarujuk menawi kancil nilaraken papan menika. Kancil lajeng lunga, dene macan boten sranta malih muruki gong wasiat kalawau lajeng dipunjagung. Macan kaget sanget amargi sejatosipun gong wasiat kalawau omah tawon endhas. Tawon ingkang atusan kalawau lajeng ngrubung sirahipun macan amargi sampun ngrisak omahipun tawon kalawau.

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing cariyos inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara boten langsung. Cariyos *Kancil Nunggu Gong Wasiat* ingkang piwulangipun sapa salah seleh boten dipunserat kanthi cara langsung, amargi piwulangipun wonten ing

wosing cariyos. Titikanipun saking kancil ingkang ajrih dhateng macan, amargi kancil gadhah lepat dhateng macan. Kancil pados rekadaya kangge ngakali macan supados saged uwal saking macan.

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun sapa salah seleh. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nunggu Suling Wasiat*.

Dipuncariyosaken bilih kancil kepanggih kaliyan macan. Macan ingkang sampun ngigit-igit sanget badhe paring piwales dhateng kancil, amargi piyambakipun sampun kathah sanget dipunakali kancil. Sampun dados adatipun menawi kancil panci sugih rekadaya. Kancil cariyos dhateng macan, bilih wonten swanten ingkang dipunpirengaken macan menika suling wasiat kagunganipun Kanjeng Nabi Sulaeman. Kancil cariyos menawi sinten kemawon ingkang saged ngginakaken suling wasiat wau bakal dados pujangga ingkang wasis ngrumpaka basa ingkang endah dhapukanipun saha becik wosipun.

Kancil rumangsa pikantuk cara kangge ngakali macan, amargi macan sampun pitados kaliyan cariyosipun kancil kalawau. Kancil lajeng cariyos menawi badhe ngginakaken suling wasiat, ilatipun kedah melet saha tumempel ing perangan suling. Kancil lajeng nggeblas. Dene macan muruki pring gesekan lajeng melet nempelaken ilatipun ing sela-selanipun pring menika. Dumadakan wonten angin tumiyup santer sanget, pring gesekan kalawau obah nyepit ilatipun macan ingkang dipuntempelaken ing sela-selaning pring gesekan wau. Saking kagetipun, macan lajeng mbengok ngantos dhawah semaput.

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing cariyos inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara boten langsung. Cariyos *Kancil Nunggu Suling Wasiat* ingkang piwulangipun sapa salah seleh boten dipunserat kanthi cara langsung, amargi piwulangipun wonten ing wosing cariyos. Titikanipun saking kancil ingkang ajrih dhateng macan, amargi kancil gadhah lepat dhateng macan. Kancil pados rekadaya kangge ngakali macan supados saged uwal saking macan.

Saking sekawan cariyos ing inggil ingkang piwulangipun boten pun serat kanthi langsung, sampun kacihna bilih tiyang ingkang salah bakal seleh. Kados dene kancil ingkang ajrih dhateng macan lajeng pados rekadaya supados saged uwal saking macan. Pramila gesang menika kedah tumindak ingkang sae supados wilujeng wonten pundi kemawon.

3) Aja Adigang Adigung Adiguna

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun aja adigang adigung adiguna. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Balapan Karo Keyong*.

Dipuncariyosaken ngengingi kancil ingkang rumaos gumedhe amargi playunipun langkung cepet tinimbang keyong. Kancil nyacad keyong, menawi keyong menika playunipun *rindhik* sanget. Kancil banjur *nantang* keyong kangge balapan mlajar. Keyong sarujuk, saha damel rekadaya supados kancil kalah. Keyong-keyong ingkang wujudipun radi sami dipuntuturi supados baris

saurutipun kali ingkang kangge balapan. Titi wancinipun sampun dumugi kangge balapan mlajar. Pungkasanipun kancil kawon saha semaput amargi kenging rekadayanipun keyong ingkang wujudipun radi sami. Keyong-keyong menika damel barisan kangge ngalahaken kancil ingkang nyepelaken keyong.

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing cariyos inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara boten langsung. Cariyos *Kancil Balapan karo Keyong* ingkang piwulangipun aja adigang adigung adiguna boten dipunserat kanthi cara langsung, amargi piwulangipun wonten ing wosing cariyos. Titikanipun saking kancil ingkang ngendel-endelaken kaluwihanipun kangge nyacad keyong saha *nantang* balapan mlajar. Sejatosipun gesang menika boten kenging adigang adigung adiguna, amargi watak menika boten sae, pungkasanipun saged damel cilakanipun piyambak.

4) Ana Sethithik Didum Sethithik, Ana Akeh Didum Akeh.

Ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun ana sethithik didum sethithik, ana akeh didum akeh. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Golek Iwak*.

Dipuncariyosaken bilih kancil, celeng, macan, lan gajah badhe pados ulam ing lepen kidul wana. Kewan-kewan kalawau gugur-gunung andum gawe satemah pikantuk ulam tiga ingkang agengipun boten sami. Pungkasanipun kewan kalawau bingung anggenipun ngedum saha ndadosaken padudon. Kewan-kewan kalawau pados menangipun piyambak-piyambak. Ing satengahing padudon kethek

dumadakan dugi ing papan menika lajeng nimbrung rerembungan. Kethek ngakali kancil, gajah, celeng, macan kanthi cara paring pitulungan kangge ngedhumaken ulam kalawau wau kanthi adil. Kethek nugel ulam kalih ingkang alit-alit wau dados sekawan dene kethek mendhet ulam ingkang ageng piyambak lajeng mlajar Kancil, gajah, macan, saha celeng ngigit-igit sanget dhateng kethek saha badhe males wirangipun menawi sawayah-wayah kepanggih kethek.

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing cariyos inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara boten langsung. Cariyos *Kancil Golek Iwak* ingkang piwulangipun ana sethithik didum sethithik, ana akeh didum akeh boten dipunserat kanthi cara langsung, amargi piwulangipun wonten ing wosing cariyos. Titikanipun saking kancil, macan, celeng lan gajah ingkang pados *menangipun* piyambak wekdal ngedum ulam. Sejatosisipun gesang menika boten kenging kados menika. Prayoginipun gesang menika kedah adil wonten ing lelampahan menapa kemawon.

5) Sugih Rekadaya

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun sugih rekadaya. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil karo Kethek*.

Dipuncariyosaken bilih kancil pados pisang, ananging kancil boten saged menek wit gedhang kalawau. Lajeng kancil kepanggih kaliyan Kethek. Sampun dados adatipun menawi kancil menika sugih akal. Kancil nyacad kethek menawi tanganipun kethek ceko. Kethek ingkang nembe menek wit pisang dipununi-uni kancil menawi kethek menika boten saged mbalang kancil ngantos paripurnaning

jaman. Kethek kebrongot manahipun, lajeng mbalang kancil, ananging kethek boten sadar menawi pisangipun ingkang mateng menika ngantos telas dipunbalangaken Kancil.

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing cariyos inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara boten langsung. Cariyos *Kancil Karo Kethek* ingkang piwulangipun sugih rekadaya, boten dipunserat kanthi cara langsung, amargi piwulangipun wonten ing wosing cariyos. Titikanipun saking kancil ingkang nyacad kethek menawi tanganipun kethek ceko. Sejatosisipun kancil nyacad kethek supados kancil pikantuk gedhang ingkang dipupenek kethek.

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun sugih rekadaya. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil karo Wedhus Prucul*.

Dipuncariyosaken bilih wedhus prucul saanak bojonipun nembe judheg saha bingung. Manahaipun tansah was sumelang menawi samangsa-mangsa dipunpuruki macan supados enggal masrahaken anak kekalihipun kadya ingkang dipuncariyosaken Kethek. Wedhus prucul emut kaliyan kancil lajeng nyuwun pitulungan kaliyan kancil.

Kancil paring pitulungan kaliyan wedhus prucul kanthi cara ngakali macan menawi ing belik bening wonten sirah macan ingkang dados tadhaipun kancil. Macan boten pitados lajeng tumuju ing belik bening banjur ngungak lebet belik.

Macan kaget amargi ngertos sirah macan ing lebet belik bening ingkang sejatosipun namung ayang-ayanganipun sirahipun macan piyambak.

Macan lan kethek muruki wedhus prucul badhe nedha anakipun wedhus prucul. Kancil boten kirang akal. Kancil cariyos dhateng macan, menawi macan menika kangge nyaur utangipun kethek dhateng kancil. Macan kaget lajeng mlajar klipat nunjang palang dene si kethek dhawah saking gegeripun macan lajeng keseret-seret. Kethek sansaya ngigit-igit dhateng kancil ingkang saged ngakali kethek.

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing cariyos inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara boten langsung. Cariyos *Kancil Karo Wedhus Prucul* ingkang piwulangipun sugih rekadaya, boten dipunserat kanthi cara langsung, amargi piwulangipun wonten ing wosing cariyos. Titikanipun saking kancil ingkang ngakali macan supados macan ngungak lebet belik menawi ing lebet belik wonten sirah macan. Ananging sejatosipun sirah macan menika namung ayang-ayangipun macan piyambak. Kanthi mekaten macan ajrih saha boten sios nyilakani anakipun wedhus prucul.

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono tasih wonten malih piwulang moral ingkang wosipun sugih rekadaya. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil karo Baya*.

Dipuncariyosaken ngengingi kancil ingkang saweg ngunjuk toya ing belik pinggir kali kedhung jero ingkang toyanipun tansah luber. Nalika kancil nembe ngunjuk toya kalawau, sikilipun kancil dipuncepengi baya kenceng sanget. Baya kepingin nedha atinipun kancil supados sugih akal kados kancil. Kancil boten

kirang akal anggenipun ngadhepi baya. Kancil dhawuh kaliyan baya supados baya damel barisan jejer-jejer kaliyan baya-baya sanesipun. Kirang langkung wonten sekawan dasa baya ingkang sampun baris wonten ing kedhung kalawau, kancil lajeng wiwit ngetung baya wau kanthi mencolot saking sirah ngantos buntutipun baya-baya kalawau. Kancil mencolot dhateng dharatan lajeng nggeblas lumayu nggendring dene baya rumaos dipunakali kancil.

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing cariyos inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara boten langsung. Cariyos *Kancil Karo Baya* ingkang piwulangipun sugih rekadaya, boten dipunserat kanthi cara langsung, amargi piwulangipun wonten ing wosing cariyos. Titikanipun saking kancil ingkang dhawuh dhateng baya supados damel barisan kaliyan baya-bayanipun menawi badhe nedha atinipun kancil. Ananging sejatosipun menika namung rekadayanipun kancil supados saged uwal saking baya.

Saking tetiganing cariyos ing inggil ingkang piwulangipun boten pun serat kanthi langsung, sampun kacihna bilih gesang menika kedah sugih akal kangge nglampahi prekawis. Sugih akal menika wigatos sanget, ananging boten kenging dipunginakaken kangge nglampahi prekawis-prekawis ingkang ancasipun ala.

6) Waspada

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun waspada. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Kecemplung Sumur*

Dipuncariyosaken bilih kancil kecemplung sumur. Sumur menika sampun boten nate dipuntimba toyanipun pramila toyanipun namung sekedhik. Dumadakan wonten gajah ingkang saweg liwat lajeng ngungak lebet sumur wau. Niyatipun gajah badhe ngunjuk toya menawi radi cethek.

Kancil rumangsa pikantuk cara kangge ngakali gajah. Kancil cariyos dhateng gajah menawi langitipun badhe rubuh pramila kancil ndhelik ing lebet sumur kalawau. Kancil bungah sanget, rekadayanipun dipunpitados dening gajah. Gajah dipundhawuhi nyemplung ing lebet sumur kalawau. Gajah lajeng mlumpat nylemplung sumur. Kancil minggir mangiwa lajeng mlumpat ing gegeripun gajah lan mencolot medal saking lebet sumur wau. Kancil lajeng ngeblas dene gajah bekah-bekuh ing lebet sumur wau.

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing cariyos inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara boten langsung. Cariyos *Kancil Kecemplung Sumur* ingkang piwulangipun waspada, boten dipunserat kanthi cara langsung, amargi piwulangipun wonten ing wosing cariyos. Titikanipun saking gajah ingkang kirang waspada. Gajah kenging rekadayanipun kancil lan pungkasanipun cilaka piyambak ing lebet sumur. Pramila gesang menika kedah waspada supados wilujeng saha boten pikantuk rekadayanipun tiyang sanes ingkang gadhah ancas ala.

7) Sapa Gawe Nganggo, Sapa Nandur Ngundhuh.

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun sapa gawe nganggo, sapa nandur ngundhuh.

Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Nyolong Timun*.

Dipuncariyosaken menawi kancil ingkang nyolong timunipun pak tani wonten ing tegal. Pak tani duka sanget amargi tegalipun risak dening kewan ingkang damel kapitunan ageng. Pak tani damel rekadaya awujud wong-wongan ingkang sampun dipunoser-oseri pulut supados tumempel kenceng sanget menawi nyenggol wong-wongan wau.

Kancil kenging rekadayanipun pak tani kalawau ingkang sampun dipunpasang wonten tegal. Kancil boten saged obah malih amargi awakipun nempel ing wong-wongan wau. Dumadakan ki juru tani nuweni tegalipun saha lega amargi kewan ingkang ngrisak tegalipun sampun kepanggih. Kancil dipunbekta wangsul lajeng kancil dipunkurung ing kranji.

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing cariyos inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara boten langsung. Cariyos *Kancil Nyolong Timun* ingkang piwulangipun sapa gawe nganggo, sapa nandur ngundhuh, boten dipunserat kanthi cara langsung, amargi piwulangipun wonten ing wosing cariyos. Titikanipun saking kancil ingkang kenging piwales dipunkurung ing lebet kranji amargi ngrisak tegalipun pak tani.

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral sanesipun ingkang wosipun sapa gawe nganggo, sapa nandur ngundhuh. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Kancil Kecemplung Sumur*.

Dipuncariyosaken bilih kancil nembe mlampah pados rekadaya kangge ngakali kewan sanesipun ingkang biasanipun pinuju kepanggih ing sawijining papan panggenan. Amargi kirang ngatos-atos kancil kecemplung sumur tuwa ingkang radi tebih saking desa. Sumur kalawau sampun boten nate dipuntimba. Kancil kethap-kethip wonten ing lebet sumur kaliyan nggetuni nasibipun.

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing cariyos inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara boten langsung. Cariyos *Kancil Kecemplung Sumur* ingkang piwulangipun sapa gawe nganggo, sapa nandur ngundhuh, boten dipunserat kanthi cara langsung, amargi piwulangipun wonten ing wosing cariyos. Titikanipun saking kancil ingkang pikantuk cilaka kecemplung sumur, wekdal kancil nembe pados rekadaya kangge ngakali kewan sanesipun.

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono tasih wonten malih piwulang moral ingkang wosipun sapa gawe nganggo, sapa nandur ngundhuh. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irahan *Kancil Karo Bunglon*.

Dipuncariyosaken bilih bunglon gadhah wujud molah-malih supados saged slamet menawi ngadhapi mungsuh saha gampil anggenipun badhe nedha walang, kinjeng, saha kupu. Wujudipun bunglon ingkang molah-malih kalawau pungkasanipun ndadosaken cilakaning piyambak. Bunglon ingkang rumaos wilujeng menawi saged molah-malih wujud menika ing kasunyatanipun malah cilaka. Bunglon kenging rekadayanipun kancil ingkang sampun rerembungan

kaliyan kupu-kupu. Kupu-kupu dipundhawuhi gethok-gethok boten mangertos menawi badhe dipuntedha bunglon.

Bunglon cilaka nalika badhe nendha kupu, amargi ingkang dipunpeneki bunglon kalawau sejatosipun ula ijo ingkang mapan ing pang wit jarak wau. Pungkasanipun bunglon pejah amargi dipuncakot ula ijo. Kancil lega atinipun amargi saged paring piwales kaliyan bunglon ingkang sampun bola-bali damel cilakaning kinjeng, walang, menapa dene kupu.

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing cariyos inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara boten langsung. Cariyos *Kancil Karo Bunglon* ingkang piwulangipun sapa gawe nganggo, sapa nandur ngundhuh boten dipunserat kanthi cara langsung, amargi piwulangipun wonten ing wosing cariyos. Titikanipun saking bunglon ingkang pikantuk piwales cilaka lumantar kancil, amargi bunglon asring damel cilakaning kewan sanes.

Saking tetiganing cariyos ing inggil, sampun kacihna bilih tiyang ingkang tumindak ala pikantuk piwales ingkang ala ugi, sapa gawe nganggo sapa nandur ngundhuh. Pramila gesang menika kedah tumindak ingkang sae supados pikantuk asil ingkang sae ugi.

8) Aja Rumangsa Bisa nanging Bisaa Rumangsa.

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun aja rumangsa bisa nanging bisaa rumangsa. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Mula Bukane Kuwuk Teleke Kecampuran Suket Alang-alang*.

Dipuncariyosaken bilih kuwuk rumaos prihatinipun sampun ageng amargi menawi dalu pados pangan, dene siang nembe tilem. Manuk cabak nyuwun dhateng kuwuk supados purun toh-tohan kaliyan manuk cabak. Toh-tohanipun menika boten tilem ing wayah dalu. Kuwuk sarujuk kaliyan panyuwunanipun manuk cabak. Dalunipun toh-tohan kalawau dipunwiwiti. Kuwuk gadhah pangira menawi manuk cabak nyuwara kiik, kiik, kiik menika dereng tilem. Sejatosipun pangiranipun kuwuk wau klentu, amargi manuk cabak menawi tilem menika mesthi nyuwara kiik kiik kiik tanpa mendhel.

Sansaya dangu kuwuk boten saged ngempet rasa ngantukipun. Dangu-dangu lajeng tilem kepati. Manuk cabak rumaos sampun tutug tilemipun tanpa dipunmangertosi kuwuk. Manuk cabak lajeng mendhet alang-alang satekem, dipunbekta kangge nyumpulaken ing silitipun kuwuk ingkang nembe tilem. Kuwuk kaget lajeng tangi, amargi sampun kawon janji pramila silitipun dipunsumpeli suket alang-alang. Pramila ngantos wekdal menika telekipun kuwuk campur kaliyan suket alang-alang.

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing cariyos inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan dhirinipun piyambak menika kalebet cara boten langsung. Cariyos *Mula Bukane Kuwuk Teleke Kecampuran Suket Alang-alang* ingkang piwulangipun aja rumangsa bisa nanging bisaa rumangsa boten dipunserat kanthi cara langsung, amargi piwulangipun wonten ing wosing cariyos. Titikanipun saking kuwuk ingkang rumaos sampun kulina melek dalu, lajeng toh-tohan kaliyan manuk cabak. Ananging pungkasanipun kuwuk kawon. Pramila gesang menika boten kenging rumaos, sampun sae piyambak. Prayoginipun kedah

bisaa rumangsa dhateng dhirinipun piyambak supados wonten upaya kangge damel dhirinipun piyambak langkung sae.

9) Boten Kenging Selak

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* anggitanipun Irwan Sudjono wonten piwulang moral ingkang wosipun boten kenging selak. Piwulang kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan *Mula Bukane Manuk Gagak Wulune Ireng*.

Dipuncariyosaken bilih manuk gagak ngaken ula welang kangge nyakot manungsa. Manuk gagak saguh *nanggung* prekanipun menawi ula welang nyakot manungsa. Ula welang lajeng nyakot manungsa kados ingkang dipunsuwun manuk gagak. Ula welang nagih manuk gagak ingkang sampun sagah nanggung prekawisipun. Ananging manuk gagak lajeng mlipir mabur. Dumadakan wulunipun manuk gagak dados cemeng sabibaripun nyemplung slulup ing toya wedelan kagunganipun tiyang ingkang dipuncakot ula wau.

Ula rumangsa getun keduwung sampun nyakot manungsa wau. Lajeng ula welang manggihi manuk gagak kangge nyuwun tanggel jawabipun manuk gagak. Kasunyatanipun manuk gagak selak boten ngrumaosi menawi nate janji nanggung prekawisipun ula menawi ula sampun nyakot manungsa wau. Manuk gagak lajeng nyingkiri ula welang. Pungkasanipun boten namung wulunipun manuk gagak ingkang ewah wujudipun, ananging patrap saha swantenipun ugi ewah dados patrap ingkang ladak boten sumanak saha swantenipun serak.

Cara ngandharaken piwulang moral wonten ing cariyos inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kaliyan manungsa menika kalebet cara boten

langsung. *Cariyos Mula Bukane Manuk Gagak Wulune Ireng* ingkang piwulangipun boten kenging selak boten dipunserat kanthi cara langsung, amargi piwulangipun wonten ing wosing cariyos. Titikanipun saking ula welang ingkang selak, boten purun tanggel jawab nanggung prekawisipun menawi ula welang nyakot manungsa. Kamangka ula welang sampun janji kaliyan manuk gagak badhe nanggung prekawisipun. Kasunyatanipun ula welang selak boten kersa tanggel jawab. Sejatosisipun manungsa gesang menika boten kenging selak menawi nindakaken kalepatan. Prayoginipun kedah tanggel jawab kaliyan tumindakipun.

BAB V

PENUTUP

A. Dudutan

Adhedhasar asiling panaliten saha pirembaganipun ingkang sampun kalampahan, pramila saged dipunpendhet dudutanipun. Dudutanipun kados andharan ing ngandhap menika.

1. Sasampunipun panaliti nglampahi panaliten dhateng buku *dongeng sato kewan* anggitanipun Irwan Sudjono dipunpangguhaken piwulang moral manungsa dhumateng Gusti, piwulang moral manungsa kaliyan dhirinipun piyambak, piwulang moral manungsa kaliyan lingkungan alam, piwulang moral manungsa kaliyan manungsa

- a) Piwulang moral sambetipun manungsa dhumateng Gusti ingkang Maha Kuwaos. Piwulang menika antawisipun pasrah, mertobat.
- b) Piwulang moral sambetipun manungsa kaliyan dhirinipun piyambak antawisipun sapa gawe nganggo sapa nandur ngundhuh, sugih rekadaya, aja rumangsa bisa nanging bisaa rumangsa, aja adigang adigung adiguna, precaya diri, angon mangsa, waspada, boten kenging murka.
- c) Piwulang moral sambetipun manungsa kaliyan lingkungan alam antawisipun boten kenging rusoh.
- d) Piwulang moral sambetipun manungsa kaliyan manungsa antawisipun tulung-tinulung, gumatos, boten kenging mentingaken kepentingan pribadi, boten kenging nyacad liyan, sapa salah seleh, boten kenging gampil kebrongot

manahipun, boten kenging drengki saha meri, kedah samadya, kedah gadhah unggah-ungguh, aja adigang adigung adiguna, boten kenging waton ngendika, boten kenging sewenang-wenang, ana rembug becik dirembug, ana sithik didum sithik ana akeh didum akeh, kedah jatmika, aja ngewak-ewakake, sugih rekadaya, waspada, sapa gawe nganggo sapa nandur ngundhuh, boten kenging selak.

2. Cara ngandharaken piwulang moral kaperang dados kalih inggih menika cara langsung saha cara boten langsung

a. Cara langsung antawisipun pasrah, mertobat, sugih rekadaya, aja rumangsa bisa nanging bisaa rumangsa, aja adigang adigung adiguna, precaya diri, angon mangsa, waspada, boten kenging murka, boten kenging ngrisak lingkungan, tulung-tinulung, boten kenging mentingaken kepentingan pribadi, boten kenging nyacad liyan, boten kenging gampil kebrongot manahipun, boten kenging drengki saha meri, kedah samadya, kedah gadhah unggah-ungguh, aja adigang adigung adiguna, boten kenging waton ngendika, boten kenging sewenang-wenang, ana rembug becik dirembug, kedah jatmika, aja ngewak-ewakake.

b. Cara boten langsung antawisipun gumatos, sapa salah seleh, aja adigang adigung adiguna, ana sethithik didum sethithik ana akeh didum akeh, sugih rekadaya, waspada, sapa gawe nganggo sapa nandur ngundhuh, aja rumangsa bisa nanging bisaa rumangsa, boten kenging selak.

B. PAMRAYOGI

1. Dongeng menika piranti ingkang *efektif* kangge paring piwulang moral tumrap lare -lare saha nuwuhaken raos *empati*. Dongeng ugi saged ndadosaken tiyang sepuh kaliyan lare langkung rumaket sesambetanipun. Pramila dongeng kewan menika kedah dipunjagi supados tetep lestantun, amargi dongeng kewan menika kathah ngawrat piwulang moral ingkang sae kangge pagesangan.
2. Jaman samenika sampun arang dipunpangguhaken bapak saha ibu ingkang ndongengaken putra-putrinipun ing wekdal badhe tilem dalu. Prayoginipun supados lare-larenipun tepang kaliyan dongeng kewan ingkang kathah ngawrat piwulang moral, prayoginipun tiyang sepuh menika ndongengaken lare-larenipun ing wayah sonten kados tradhisi jaman rumiyin.

C. IMPLIKASI

Panaliten menika ngrembag lelampahan-lampahan ingkang ngandharaken piwulang moral ing kempalan cariyos *dongeng sato kewan edisi revisi 2010* anggitanipun Irwan Sudjono. Panaliten menika kaajab, saged murakabi tumrap pamaos sarana kangge paring tuladha anggenipun lelampahan ingkang sae ing pagesangan. Dhateng para pengajar asil saking panaliten menika mugi-mugi saged dados titikanipun, anggenipun mulangaken ngengingi piwulang moral.

KAPUSTAKAN

- Budianto, Melani dkk. 2008. *Membaca Sastra*. Magelang: Indonesiatera.
- Danandjaja, James. 2007. *Folklor Indonesia*. Jakarta: Grafities.
- Endraswara, Suwardi. 2013. *Metodologi Kritik Sastra*. Yogyakarta: Ombak.
- _____. 2012. *Studi Sosiologi Sastra*. Yogyakarta: Jurusan pendidikan Bahasa Daerah FBS UNY YOGYAKARTA.
- _____. 2003. *Metodologi Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Widyatama.
- _____. 1991. *Sega Rames*. Klaten: Heri Suraya.
- Hadiatmaja, Sarjana. 2011. *Etika Jawa*. Yogyakarta: Grafika Indah.
- Hadiatmaja, Sarjana & Endah, Kuswa. 2010. *Filsafat Jawa*. Yogyakarta: Kanwa Publisher.
- _____. 2008. *Pranata Sosial dalam Masyarakat Jawa*. Yogyakarta: Grafika Indah.
- Jamaluddin. 2003. *Problematika Pembelajaran Bahasa & Sastra*. Yogyakarta: Adi Cita Karsa Nusa.
- Kurniawan, Heru. 2009. *Sastra Anak*. Yogyakarta: Graha Ilmu.
- Nurgiyantoro, Burhan. 2012. *Teori Pengkajian Fiksasi*. Yogyakarta: Gadjah Mada University Press.
- _____. 2005. *Sastra Anak Pengantar Pemahaman Dunia Anak*. Yogyakarta: Gadjah Mada University Press.
- Poerwadarminto, W. J. S. 1939. *Baoesastra Djawa*. Batavia: J. B. Wolters Uitgevers Maatschappij N. V.
- Purwadi. 2012. *Pengkajian Sastra Jawa*. Yogyakarta: Pura Pustaka Yogyakarta.
- _____. 2009. *Etika Jawa*. Yogyakarta: Paradigma Indonesia Publisher's.
- Soedarsono dkk. 1986. *Beberapa Aspek Kebudayaan Jawa*. Yogyakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan Direktorat Jenderal Kebudayaan Proyek Penelitian dan Pengkajian Kebudayaan Nusantara (Javanologi).

- Sudjono, Irwan. 2010. *Dongeng Sato Kewan*. Sukoharjo: CV. Cendrawasih.
- Sugiono. 2010. *Metode Penelitian Pendidikan*. Bandung: Alfabeta.
- Syuropati, Mohammad. 2010. *Buku 1818 Cerdas Peribahasa Jawa*. Yogyakarta: IN Azna Books.
- Widodo, Agus dkk. 2008. *Bijak*. Klaten: CV. Cakrawala Baru.

LAMPIRAN

Tabel 4: Jinising, Wosing, saha Cara Ngandharaken Piwulang Moral

No	Data	Jinising Piwulang	Wosing Piwulang	Cara Ngandharaken	
				L	BL
1	Kocapa kancil atine melang-melang miris yen nggagas nasipe sesok-esok. Mula kancil ya mung thenguk-thenguk karo sangga uwang pasrah marang nasipe marang sing gawe urip..... Sudjono (2010: 52).	Manungsa Dhumateng Gusti	Pasrah	V	
2 Minangka tandhaning mertobat, Ula welang banjur ngumpulake sawernaning ula bakal didumi wisane supaya rada suda mandine wisane si Ula Welang..... Sudjono, (2010: 76).	Manungsa Dhumateng Gusti	Mertobat	V	
3	Kancil ngrungokake karo mesem sing ngemu surasa njero, awit batine wis nemu akal kanggo ngadhepi Bruwang, kewan sing ana ngarepe tur sajak jubriya lan gumedhe banget, sumambunge ora ana kewan sing bisa nandhingi. (Sudjono, 2010: 63).	Manungsa kaliyan Manungsa	Sugih Rekadaya	V	

No	Data	Jinising Piwulang	Wosing Piwulang	Cara Ngandharaken	
				L	BL
4	“Yen dak adhepi nganggo okol adu tenaga, aku mesthi kalah awit pancen dudu tandhinge, nanging yen dak adhepi sarana akal aku mesthi menang ”. Mangkono batine Kancil. Sudjono. (2010: 63).	Manungsa kaliyan Dirinipun Piyambak	Sugih Rekadaya	V	
5	Celathune, “O... Iya ya. Yen dak gagas sing bodho kuwi ya aku dhewe . Lha iya ta, ngendi ana uwong kok arep ngepek mantu kewan. Lha aku iku Asu, Asu kuwi kewan kok kepengin dadi mantune manungsa. Mokal banget. Sudjono (2010: 56).	Manungsa kaliyan Dirinipun Piyambak	Aja Rumangsa Bisa Nanging Bisaa Rumangsa.	V	
6 Aku iki bangsane Bruwang sing wis kondhang kaonang-onang mungguh karosanku. Mula yen kowe kepengin arep manggon ana alas kene, kudu manut sakprentahku sarta nggugu apa kandhaku. Yen kowe nganti wani nyulayani, aja takon dosa dak suwek-suwek lulangmu ndak cuklek-cuklek balungmu! ” (Sudjono, 2010: 62).	Manungsa kaliyan Dirinipun Piyambak	Aja Adigang Adigung Adiguna	V	

No	Data	Jinising Piwulang	Wosing Piwulang	Cara Ngandharaken	
				L	BL
7 Suwaraku wae sanadyan ora mbengok cukup kanggo mateni apa wae, yen perlu mung cukup dak senggol apa dak idoni wis mesthi matine, yen aku gelem tumandang. (Sudjono, 2010: 64).	Manungsa kaliyan Dirinipun Piyambak	Aja Adigang Adigung Adiguna	V	
8	Ula welang mangsuli, “Kanggone aku ora ana samubarang sing kudu dakkuwatirake. Awit kuwatir utawa rasa was sumelang kuwi mung pikiran ala sing ora guna malah kepara dadi pepalang. Yen aku urip kuwi kudu percaya dhiri ora nganggo ragu-ragu lan was kuwatir. (Sudjono, 2010: 73).	Manungsa kaliyan Dirinipun Piyambak	Percaya Dhiri	V	
9 Awit kuwatir utawa rasa was sumelang kuwi mung pikiran ala sing ora guna malah kepara dadi pepalang. Yen aku urip kuwi kudu percaya dhiri ora nganggo ragu-ragu lan was kuwatir. (Sudjono, 2010: 73).	Manungsa kaliyan Dirinipun Piyambak	Percaya Dhiri	V	

No	Data	Jinising Piwulang	Wosing Piwulang	Cara Ngandharaken	
				L	BL
10	Ula Welang mangsuli, “Aku rak wis kandha, yen aku duwe rasa precaya marang dhiri pribadiku dhewe. Dadi samubarang sing dak tindakake iki dhasare manteping ati ora nganggo rasa ragu-ragu. ” Sudjono (2010: 73)	Manungsa kaliyan Dirinipun Piyambak	Percaya Dhiri	V	
11	Ula Welang banjur blaka, “ Anane aku duwe rasa precaya dhiri kendhel kuwi pancene aku ya duwe piyandel sing dak anggo lambaran! ”Sudjono (2010: 73).	Manungsa kaliyan Dirinipun Piyambak	Percaya Dhiri	V	
12Kuwuk wangsulan, “aku iki ora bisa mlayu banter apa mabur kayak kowe. Mulane aku ya kudu angon wektu yen arep tumandang golek pangan. ” (Sudjono, 2010: 83).	Manungsa kaliyan Dirinipun Piyambak	Angon Mangsa	V	
13Kuwuk kaget gragapan ditakoni manuk Cabak banjur wangsulan, “ Aku kuwi olehku golek pangan mung yen wayah bengi, yen awan aku wedi lan kawatir yen ketemu manungsa malah oleh mala (Sudjono, 2010: 83)	Manungsa kaliyan Dirinipun Piyambak	Waspada	V	

No	Data	Jinising Piwulang	Wosing Piwulang	Cara Ngandharaken	
				L	BL
14 Kuwuk sumambung “toh-tohan apa? Yen toh-tohan dhuwit kok patrapmu kaya manungsa wae, sing murka marang bandha..... (Sudjono, 2010: 84).	Manungsa kaliyan Dirinipun Piyambak	Boten kenging Murka	V	
15“Wah ...begja temenan dina iki nemu rejeki tumpuk undhung. Ora macul, ora nandur ya ora nglanjari mung rekasa mbrobos pager sedhela bisa mangan timun sakarep-karep. “Mangkono batine Kancil karo mangani timun sakepenake. Tanpa mikir dawa, Kancil anggone mangan timun diengah-enjah. Durung entek separo wis methik meneh malah ana sing dipangan sethithik terus diguwang. Mula tilase pating slebar. Timun sategalan rusak kabeh. Godhonge sing isih enom ya dipunggel sakarep-karepe dhewe. Mula bareng sing duwe tegal nyambangi tegale, kaget weruh kewan rusak disaba kewan sing gawe kapitunan gedhe. (Sudjono, 2010: 49).	Manungsa kaliyan Lingkungan Alam	Boten kenging Ngrisak Lingkungan	V	

No	Data	Jinis Piwulang	Wosing Piwulang	Cara Ngandharaken	
				L	BL
16	“Dubilah setan! Iki gek pokal gawene buron apa. Mangan ora mung trima mangan, timun saktegalan dirusak nggo bancakan, mangan dijenjah-enjah dupeh ora rekasa macul lan nandur..... ”(Sudjono, 2010: 50).	Manungsa kaliyan Lingkungan Alam	Boten kenging Ngrisak Lingkungan	V	
17 Kancil saya ompakan anggone mangan lan ngrusak tegal patimunan mau. (Sudjono, 2010: 50).	Manungsa kaliyan Lingkungan Alam	Boten kenging Ngrisak Lingkungan	V	
18Yen mangan ora trima mangan, kok enjah-enjah sakkarep-karepmu. Dupeh ora rekasa macul lan nandur wae, timun sategalan kok rusak nganti kaya ngene.....(Sudjono, 2010: 52).	Manungsa kaliyan Lingkungan Alam	Boten kenging Ngrisak Lingkungan	V	
19	“Susah merga apa? Coba critaa dak rungokake sapa ngerti aku bisa aweh pitulungan . “Kandhane kancil ngayem-ayemi. (Sudjono, 2010: 2).	Manungsa kaliyan Manungsa	Tulung –tinulung	V	
20”Aku tulungana ta Cil, Tulungen piyikku . Aku manut saigeh pretikelmu, waton piyikku slamet wae aku ora bakal lali karo pitulunganmu..... ” (Sudjono, 2010: 2).	Manungsa kaliyan Manungsa	Tulung –tinulung	V	

No	Data	Jinising Piwulang	Wosing Piwulang	Cara Ngandharaken	
				L	BL
21	Capet-capet Wedhus prucul banjur kelingan Kancil, kewan sing sugih akal tur dhemen tetulung marang sapepadhaning kewan sing lagi nemu kesusahan..... (Sudjono, 2010: 10)	Manungsa kaliyan Manungsa	Tulung –tinulung	V	
22 Sapa ngreti yen kowe repot aku bisa mbiyantu, yen kowe susah aku bisa nglipur? Karo kanca mbok aja kaya ngono ta Cil!”. (Sudjono, 2010: 17).	Manungsa kaliyan Manungsa	Tulung- tinulung	V	
23Kancil banjur ngarih-araih kanthi sareh. “Wis ta aja nangis! Mengko babonmu dak golekane. Menenga olehmu nangis, aja sumelang atimu sedhela maneh babonmu mesthi bakal teka nggawa pangan kanggo kowe. (Sudjono, 2010: 68).	Manungsa kaliyan Manungsa	Tulung- tinulung	V	

No	Data	Jinising Piwulang	Wosing Piwulang	Cara Ngandharaken	
				L	BL
24	Kucing Belang banjur mangsuli, “Iya bener kandhamu Cil. Dak trima banget pitulungan lan kawigatenmu marang aku lan anakku. Muga-muga wae anggone padha paseduluran antarane aku lan kowe bisa tetep langgeng lestari salawas-lawase.”(Sudjono, 2010: 69).	Manungsa kaliyan Manungsa	Tulung- tinulung	V	
25lakune Wedhus Prucul kaya disawatake, polatane pendhangan jalaran atine tansah was sumelang marang nasibe anake loro sing arep dimangsa. (Sudjono, 2010: 110).	Manungsa kaliyan Manungsa	Gumatos	V	
26 Atiku ora tekan yen anakku sida dipangan Macan, nanging kepriye carane Cil.....(Sudjono, 2010: 11)	Manungsa kaliyan Manungsa	Gumatos	V	
27“ Yen pengin ya meneka dhewe! ”. Kethek kandha mangkono mau karo mbalangake kulit gedhang marang kancil. (Sudjono, 2010: 8).	Manungsa kaliyan Manungsa	Boten Kenging Mentingaken Kepentingan Pribadi.	V	
28 Wis ya Jah, karia slamet langite ora sida rubuh. Tapaa ana kono wae, aku dak nerusake lakuku. ” (Sudjono, 2010: 32).	Manungsa kaliyan Manungsa	Boten Kenging Mentingaken Kepentingan Pribadi.	V	

No	Data	Jinising Piwulang	Wosing Piwulang	Cara Ngandharaken	
				L	BL
29Nanging aku yakin yen tanganmu ceko kaya ngono kuwi nganti jebate jaman ora bakal klakon kowe bisa mbalang aku nganti kena. “Mangkono kandhane Kancil karo ngece. (Sudjono, 2010: 8).	Manungsa kaliyan Manungsa	Boten Kenging Nyacad Liyan	V	
30	Dumadakan kancil mangsuli kanth sengol. “Apa! Mundhak meden-medeni iwak. Cocotmu njeber kaya bongkot pring, siyungmu nyronggot kaya siyung buta ngono kuwi marahi iwake padha wedi. Lunga kana aja melu aku, mundhak ngregon-ngregoni wae!”(Sudjono, 2010: 17).	Manungsa kaliyan Manungsa	Boten Kenging Nyacad Liyan	V	
31	Wangsulane Kancil saya sengol. “Nyang kutha. Golek iwak kok menyang ngendi. Kewan yen bodho, pikirane ya kethul! ”(Sujono, 2010: 18).	Manungsa kaliyan Manungsa	Boten Kenging Nyacad Liyan	V	
32 Kupingmu amba nanging budhek, mripatmu ciyut ora sumbut karo gedhene endhasmu. ”(Sudjono, 2010: 19).	Manungsa kaliyan Manungsa	Boten Kenging Nyacad Liyan	V	
33	“He...! Kowe bangsane kewan apa? Pawakanmu cilik, gedhemu mung sakepel..... (Sudjono, 2010: 62).	Manungsa kaliyan Manungsa	Boten Kenging Nyacad Liyan	V	

No	Data	Jinising Piwulang	Wosing Piwulang	Cara Ngandharaken	
				L	BL
34“Wis Gak , suwaramu pancen elek, lara kupingku suwe-suwe ngrungokake suwaramu sing kaya ember pecah kuwi. ”.....(Sudjono, 2010: 71).	Manungsa kaliyan Manungsa	Boten Kenging Nyacad Liyan	V	
35	“ Tanganku ora ceko. Iki rasakna dak balang ndhasmu menyonyo. Wangsulane kethek kanthi jengkel banget. (Sudjono, 2010: 9).	Manungsa kaliyan Manungsa	Boten Kenging Gampil Kebrongot Manahipun.	V	
36	“Cekoo, ceko, nganti kiamat ora bakal klakon bisa mbalang aku nganti kena.” Kethek saya mangkel tanpa mikir dawa Kancil terus dibalangi nganggo gedhang sing mateng-mateng, malah Kethek ora kober mangan jalaran kebrongot atine diece Kancil. (Sudjono, 2010: 9).	Manungsa kaliyan Manungsa	Boten Kenging Gampil Kebrongot Manahipun.	V	
37“Apa kok kira aku wedi karo kowe? Gedhemu mung sakepel wae dak sronggot gegermu dadi jenat tenan kowe. Ayo munia maneh sing luwih nylekit yen kowe bosen nyawang srengenge dina iki! Apa kali kuwi kaline mbahmu?”(Sudjono, 2010: 17).	Manungsa kaliyan Manungsa	Boten Kenging Gampil Kebrongot Manahipun.	V	

No	Data	Jinising Piwulang	Wosing Piwulang	Cara Ngandharaken	
				L	BL
38	Gajah banjur celathu.” Edan tenan kowe Cil, diajak rembugan becik-becik wangsulanmu nggladrah ora genah, gawe seriking atiku. Apa satemene kowe kuwi pancen sengaja njarag aku kareben nesu..... (Sudjono, 2010: 19).	Manungsa kaliyan Manungsa	Boten Kenging Gampil Kebrongot Manahipun	V	
39Wis ping pira kowe gawe cilaka lan wirange sapadha-padhane kewan ing alas kene klebu aku barang iki. Dina iki kowe ora bakal bisa uwal maneh lan mesthi dadi jenat kowe.” Mangkono kandhane Macan Gembong karo mencereng. (Sudjono, 2010: 42).	Manungsa kaliyan Manungsa	Boten Kenging Gampil Kebrongot Manahipun	V	
40	Macan banjur nugel rembuge Kancil, “Cukup! Ora prelu kowe arep ngalembana aku mung arep butuh males wirang kowe.” (Sudjono, 2010: 46).	Manungsa kaliyan Manungsa	Boten Kenging Gampil Kebrongot Manahipun	V	
41	Bruwang kebrongot atine krungu kandhane Kancil sing pungkasan mau..... (Sudjono, 2010: 63).	Manungsa kaliyan Manungsa	Boten Kenging Gampil Kebrongot Manahipun	V	

No	Data	Jinising Piwulang	Wosing Piwulang	Cara Ngandharaken	
				L	BL
42	Pokal gawene kethek kuwi pancen kebangeten, dhasare Kethek kuwi pancen drengki sre, jail methakil, mula ora seneng weruh uripe wedhus prucul saanak bojone ketok ayam-tentrem..... (Sudjono, 20120: 10)	Manungsa kaliyan Manungsa	Boten kenging Drengki saha Meri	V	
43	Baya mangsuli, “Emoh yen dudu atimu. Aku kepengin mangan atimu, jalaran aku kepengin pinter, sugih akal sarta julig kayak kowe. Padha – padha kewan kowe kuwi kondhang, sugih akal, pinter tur julig.”(Sudjono, 2010: 34).	Manungsa kaliyan Manungsa	Boten kenging Drengki saha Meri	V	
44“Oh Cil, ora mangsa ora kewan, sing jenenge titah kuwi yen lagi nandhang susah mangan ora doyan turu klisikan, lungguh ora jenak, yen mlaku ndilalah ya nabrak-nrabak. (Sudjono, 2010: 11).	Manungsa kaliyan Manungsa	Kedah Samadya	V	
45“He, Macan! Aja ugal-ugalan medhayoh ora ngreti tata krama, anggepmu apa..... (Sudjono, 2010: 12).	Manungsa kaliyan Manungsa	Kedah Gadha Unggah-Ungguh	V	
46	Gajah isih katon sabar lan sareh. “Wangsulana pitakonku! Ditakoni durung sumaur kok wis mrentah ngakon minggir. Anggepmu kok kaya panggedhe wae mrentah andhahane. ” (Sudjono, 2010: 19).	Manungsa kaliyan Manungsa	Aja Adigang Adiguna	V	

No	Data	Jinising Piwulang	Wosing Piwulang	Cara Ngandharaken	
				L	BL
47	Kancil sumambung,”Mula kowe kudu ngerti marang aku. Jalaran aku iki sing dadi lantaran kabegjan lan kamulyanmu. ” (Sudjono, 2010: 47).	Manungsa kaliyan Manungsa	Aja Adigang Adigung Adiguna	V	
48“ Yooong, keyong! Kowe aja ngimpi yen arep balapan karo aku. Apa maneh kepingin menang. Ora bakal klakon kuwi. (Sudjono, 2010: 58).	Manungsa kaliyan Manungsa	Aja Adigang Adigung Adiguna	V	
49 Aku iki bangsane Bruwang sing wis kondhang kaonang-onang mungguh karosanku. Mula yen kowe kepingin arep manggon ana alas kene, kudu manut sakprentahku sarta nggugu apa kandhaku. Yen kowe nganti wani nyulayani, aja takon dosa dak suwek-suwek lulangmu ndak cuklek-cuklek balungmu! ” (Sudjono, 2010: 62).	Manungsa kaliyan Manungsa	Aja Adigang Adigung Adiguna	V	
50 Suwaraku wae sanadyan ora mbengok cukup kanggo mateni apa wae, yen perlu mung cukup dak senggol apa dak idoni wis mesthi matine, yen aku gelem tumandang. “(Sudjono, 2010: 64).	Manungsa kaliyan Manungsa	Aja Adigang Adigung Adiguna	V	

No	Data	Jinising Piwulang	Wosing Piwulang	Cara Ngandharaken	
				L	BL
51Dak pikir-pikir kok ya ora becik watak adigang adigung lan adiguna iku. Bener Cil, sadhuwure langit isih ana langit sing luwih dhuwur maneh.”(Sudjono, 2010: 66).	Manungsa kaliyan Manungsa	Aja Adigang Adigung Adiguna	V	
52Mula aja gumedhe aja jubriya. Padha-padha urip neng alam donya dadi titahe sing Maha Kuwasa kuwi kudu ngrumangsani yen isih ana kewan liyane sing ngluwihi awake dhewe iki. Aku ora wani kumalungkung, sapa sira sapa ingsun, awit aku ngrumangsani yen isih ana titah liya sing luwih ngedap-edapi tinimbang aku. Paribasane sandhuwure langit iku isih ana langit sing luwih dhuwur maneh.....Sudjono (2010: 65).	Manungsa kaliyan Manungsa	Aja Adigang Adigung Adiguna	V	
53Dak pikir-pikir kok ya ora becik watak adigang adigung adiguna iku . Bener Cil, sadhuwure langit isih ana langit sing luwih dhuwur maneh.” (Sudjono, 2010: 66).	Manungsa kaliyan Manungsa	Aja Adigang Adigung Adiguna	V	

No	Data	Jinising Piwulang	Wosing Piwulang	Cara Ngandharaken	
				L	BL
54	Keprungu tembunge kancil sengol nylekit mau Celeng dadi nesu banget. “Cil, yen ngomong nganggo dipikir! Aja waton menga cangkemu wae. Serik atiku krungu rembugmu sing kurang ajar kuwi. Ditakoni kanthi becik dipatrapi apik kok wangsulanmu nglarani ati..... (Sudjono, 2010: 17).	Manungsa kaliyan Manungsa	Boten Kenging Waton Ngendika	V	
55 Yen nekad kok pangan aja takon dosa! Kowe mengko mesthi dak dadekake bathang kanggo tambah pasedhiyan panganku!” . (Sudjono, 2010: 67).	Manungsa kaliyan Manungsa	Boten Kenging Sewenang-Wenang	V	
56“Biyungku lagi lunga nggolekake pangan aku. Iki mau aku lagi arep mangan daging pasedhiyanku, dumadakan ana manuk Gagak teka terus ngrebut daging sing arep dak pangan digawa mabur lunga. Yen aku ora oleh malah aku arep dipateni.” (Sudjono, 2010: 68).	Manungsa kaliyan Manungsa	Boten Kenging Sewenang-Wenang	V	
57	Celeng banjur sumambung. “Nanging aja banjur akal-akalan ta Cil. Ana rembug padha dirembug. Jarene musyawarah untuk mufakat. Kok arep memaksakan kehendak marang liyan kuwi ya ora bener yen manut aku.”(Sudjono, 2010: 21).	Manungsa kaliyan Manungsa	Ana Rembug Becik Dirembug	V	

No	Data	Jinising Piwulang	Wosing Piwulang	Cara Ngandharaken	
				L	BL
58 Ana rembug padha dirembug, ana prekara padha diatasi nganggo cara sing paling aman lan kepenak. Aja kesusu keburu nepsu. Mangkono kandhane Kancil rada gugup. (Sudjono, 2010: 28).	Manungsa kaliyan Manungsa	Ana Rembug Becik Dirembug	V	
59“Iya! Ya kudu ngono kuwi sing apik, ana rembug padha dirembug, ana ruwet renteng padha diudhari, ngono lho carane..... (Sudjono, 2010: 65).	Manungsa kaliyan Manungsa	Ana Rembug Becik Dirembug	V	
60	Kuwatir yen Macan muring-muring kancil banjur mangsuli, “Satemene kowe mau nalika lagi teka mau arep dak kandhani prakara kuwi, nanging patrapmu ora sumanak mung nesu nggugu karepmu dhewe mula aku ya trima meneng ora dak bacutke..... (Sudjono, 2010: 46).	Manungsa kaliyan Manungsa	Kedah Jatmika	V	

No	Data	Jinising Piwulang	Wosing Piwulang	Cara Ngandharaken	
				L	BL
61	Kancil, “ Lha... gene ya ngreti. Mbok ya sinau olah pikir sithik, aja mung waton bisa jegung baune wae! Ya ora maido lha wong kowe kuwi ya mung asu. Bapakmu asu, mbokmu asu, kakek moyangmu ya mung asu, mula wis lumrah yen ora bisa mikir..... (Sudjono, 2010: 53).	Manungsa kaliyan Manungsa	Aja Ngewak-Ewakake	V	
62	Ora sranta Bruwang munggel kandhane kancil. “Kaluwihanmu apa coba? Aku kepengin weruh yen kowe kewan ora mbejaji kaya ngono kuwi duwe kaluwihan..... (Sudjono, 2010: 64).	Manungsa kaliyan Manungsa	Aja Ngewak-Ewakake	V	